

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ. Իշխանապետությունից թագավորություն

Կիլիկիայի աշխարհագրական դիրքը, բնաշխարհը և բնակիչները

Կիլիկիան գտնվում է Փոքր Ասիայի հարավ-արևելքում, Հայկական լեռնաշխարհի հարևանությամբ: Այն տարածվում է Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան ափերին՝ Տավրոսի, Անտիտավրոսի և Ամանոսի (կամ Սև) լեռնաշղթաների ծովի հետ կազմած եռանկյունում: Կիլիկիան արևմուտքում սահմանակից էր հռոմեական աշխարհագրական բաժանումներից հայտնի Պամփյուլիային և Պիսիդիային, հյուսիսում՝ Լիկաոնիային և Կապադովկիային, հյուսիս-արևելքում՝ Կատաոնիային, Կոմագենեին, իսկ արևելքում և հարավում՝ Հյուսիսային Ասորիքին: Տավրոսյան լեռնաշղթան իր բազուկներով երկրամասը հյուսիսից տարանջատում էր Կապադովկիայից և Փոքր Հայքից, իսկ Ամանոսը՝ Հյուսիսային Ասորիքից: Երբեմնի Կիլիկիայի հայկական պետության կազմի մեջ են եղել նաև Բսավրիան (Մելնկիա կենտրոնով) և Մերձեփրատյան մարզը (Մարաշով և Հռոմկլայով):

Նախապատմական ժամանակներից Կիլիկիան խաչմերուկի դեր էր կատարում Արևելքը Արևմուտքի հետ կապող ծովային և ցամաքային ճանապարհների կենտրոնում: Երկրամասի մասին պատմում են հունական առասպելները, իսթական, եգիպտական և ասորեստանյան հիերոգլիֆ և սեպագիր արձանագրությունները, հունարեն, լատիներեն, արամեերեն, ասորերեն, արաբերեն, հայերեն, վրացերեն, թուրքալեզու վիմագիր հուշարձանները¹, հունալատինական, ասորական, եբրայական, հայկական, արաբական, պարսկական, օսմանյան մատենագրական երկերը:

Մարաշից արևմուտք սկսվում է կիլիկյան Տավրոսը, որի լեռնաբազուկներն այսօր անվանվում են Բոլկարյան² («բուլղարների» կամ «ցլի»³), Դյուբելեկի⁴ («թմբուկի»), Ալայի («խայտաբղետ») և Բակր («պղնձյա») լեռներ: Այդ լեռնազանգվածների բարձրությունը երբեմն գերազանցում է 3000 մետրը և հյուսիսից պաշտպանում է Միջերկրական ծովի արևելյան ափերը: Մարաշի (հին՝ Գերմանիկե) մոտից, հարավային

¹ Հրապարակվել է միայն երկրամասի հունարեն արձանագրությունների ամբողջական դիվանը (Dagron G. et Feissel D., Inscriptions de Cilicie, Paris, 1987): Մյուս լեզուներով արձանագրությունների հրապարակումները ցրված են զանազան հրատարակություններում: Դրանց մասին քիչ թե շատ ամբողջական պատկերացում կարելի է կազմել Վիեննայի բյուզանդագիտական դպրոցի կողմից հրատարակված Tabula Imperii Byzantini (այսուհետև՝ TIB, 5) շարքի Ե հատորում հրապարակված Hild F. und Hellenkempfer H., Kilikien und Isaurien, Wien 1990, т.1 և 2 հանրագիտարանային երկհատորյակի մատենագիտությունից: Տե՛ս նաև Ա. Բոզոյան, Կիլիկիա երկրամասի հունարեն և լատիներեն արձանագրությունների նորագույն հրատարակություններ. – ՊԲՀ, 1991, 2 (133), էջ 216-220:

² Ամենաբարձր գագաթը՝ 3586 մ:

³ Տավրոսի հունարեն բացատրությունն է:

⁴ Ամենաբարձր գագաթը՝ 3756 մ:

ուղղությամբ Տավրոսից անջատվում է Ամանոսը (Սև լեռներ)⁵, որը միանում է Իսուսի կամ Հայոց ծովածոցի հարավ-արևելյան ափին՝ երբեմն բարձրանալով ավելի քան 2000 մետր: Հիշատակված լեռնային զանգվածները կազմելով Կիլիկիայի բաղկացուցիչ մասը, գիտական գրականության մեջ ստացել է Լեռնային Կիլիկիա անվանումը: Տավրոսի լեռները՝ հյուսիսից և արևմուտքից, Ամանոսը՝ արևելքից, իսկ Միջերկրական ծովը հարավից երիզում են եռանկյունի հիշեցնող մի դաշտավայր՝ Փոքր Ասիա թերակղզու քարտեզի վրա կանաչ ներկված հազվագյուտ տարածքներից մեկը, որ տարբեր հեղինակների մոտ և տարբեր դարաշրջաններում կոչվել է Դաշտային կամ Հարթավայրային (Pedias) Կիլիկիա, Ադանայի կամ Տարսոնի դաշտավայր: Տավրոսի արևմտյան լանջերից սկիզբ է առնում Իսավրիան (Մելնկիա կենտրոնով), որի արևմուտքում գտնվող Անամուռ ամրոցը ժամանակին կազմել է Կիլիկիայի հայկական պետության տարածքի արևմտյան սահմանակետը:

Հայկական Կիլիկիայով հոսում են **Կալիկադոնոս** (Մելնկիոյ գետ), **Կյուդոնոս** (Տարսոնի գետ), **Սարոս** (Սիհուն) և **Պիռամոս** (Ջահան) գետերը, որոնք իրենց բերած տիղմով ապահովում էին երկրամասի արգասաբերությունը: Նրանք սկիզբ են առնում Տավրոսի և Անտիտավրոսի լեռներից և ժամանակի ընթացքում ձևափոխել են ծովափի ուրվագիծը և փոխել գետերի հունը: Կիլիկիայի ջրառատ գետերի վրա այսօր էլ տեսանելի են հին կամուրջների բազմաթիվ հետքեր: Այդ գետերի հովիտներում հնուց ի վեր հաստատվել են բնակատեղիներ: Կիլիկիայի հայկական թագավորության շրջանում այդ գետերն իրենց ստորին հոսանքներում դեռևս նավարկելի էին և նավահանգիստներում հյուրընկալում էին միջին մեծության առևտրական և ռազմական թիանավեր⁶: Գետահովիտներում, մանավանդ ստրատեգիական կարևորություն ունեցող բնակավայրերի մոտակայքում այսօր էլ նկատելի են ամբարտակներ, որոնք կարգավորում էին գետերի ընթացքը և հավանաբար ունեին տնտեսական ու ռազմական նշանակություն:

Կիլիկիա կարելի էր մտնել միայն մի քանի կիրճերով, որոնք ամրացված էին անառիկ բերդերով ու ամրոցներով: **Տավրոսյան** լեռներում ամենանշանավորը **Դրունք Կիլիկիո** (Կուկլակի կամ Լուկուայի կապան) կիրճն էր: Այստեղով էր անցնում ցամաքային նշանավոր ճանապարհներից մեկը դեպի Փոքր Ասիայի խորք և Կոստանդնուպոլիս: Կիլիկիայի հյուսիսում գտնվող Կոկիսոնի կիրճով ճանապարհները տանում էին դեպի Փոքր Հայք, Կապադովկիա և Մեծ Հայք: Իսկ **Ամանոսյան** լեռներում գտնվող Կիլիկիայի հարավ-արևելյան դարպասը երկիրը կապում էր Ասորիքի, Պաղեստինի և Միջագետքի հետ՝ ճանապարհ բաց անելով դեպի Հալեպ (Բերդյա), Անտիոք և Երուսաղեմ: Այս կիրճն անվանվում էր **Դուռն Ասորւոց** կամ **Դրունք Անտիոքայ**: Այն պաշտպանում էր Բադրաս (Պադրաս կամ Գաստոն) ամրոցը: Հին ժամանակներում Կիլիկիայով էին անցնում նաև Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան նավահանգիստներից դեպի Փոքր Ասիա, Կովկաս, Միջագետք, Իրան, Կենտրոնական և Հեռավոր Արևելք, երբեմն նաև Արաբական թերակղզի տանող գլխավոր ցամաքային ճանապարհները:

⁵ Ամենաբարձր գագաթը՝ 2260 մ:

⁶ Դարերների և գաղերների (ղալա) հիշատակություններ կան նաև հայկական միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում (տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ. ԺԳ-ԺԴ դդ., հտ. Բ / կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Եր., 1956, էջ 684):

Կիլիկիայի քաղաքական և տնտեսական կյանքում վիթխարի նշանակություն ունեցող Միջերկրական ծովը: Արտաքին աշխարհի հետ կիլիկյան Հայաստանը կապող հիմնական առևտրական ճանապարհները դեպի Ալեքսանդրիա, Կոստանդնուպոլիս, Վենետիկ, Ջենովա ու Պիզա անցնում էին ծովով: Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան անկյունում գտնվող Իսոսի կամ Ալեքսանդրիայի ծովածոցն ըստ Ղևոնդ Ալիշանի կոչվում էր նաև **Հայոց ծով կամ ծոց**⁷: Նրա ամերին էին գտնվում ԺԲ-ԺԴ դարերի համաշխարհային առևտրի ամենանշանավոր նավահանգիստներից երեքը՝ Այասը⁸, Կոռնիկոսը⁹ և Ալեքսանդրետը¹⁰:

Կիլիկիան, ըստ հին պատմիչների և աշխարհագիրների, հնուց ի վեր բաժանվում էր բնակլիմայական պայմաններով միմյանցից տարբեր երեք գոտիների. **Քարուտ**, **Լեռնային** և **Դաշտային**: Քարուտ (Tracheia) Կիլիկիան հնում անվանվում էր նաև **Իսավրիա**, որի մայրաքաղաքն էր Սելևկիան: **Դաշտային** (Pedias) Կիլիկիան, Տարսուս¹¹ մայրաքաղաքով, գտնվում էր Տավրոսյան լեռների ստորոտին և ձգվում էր մինչև Միջերկրական ծով: Դ դարում, ըստ Կոստանդին Մեծի վարչատարածքային բաժանումների, ստեղծվեցին Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ Կիլիկիաները, որոնց մայրաքաղաքներն էին համապատասխանաբար Տարսուսը, Անավարզան¹² և Սելևկիան¹³: Այս քաղաքները հետագայում Անտիոքի բյուզանդական (կամ մելիտ) պատրիարքությանը ենթակա եպիսկոպոսական նստավայրեր էին: Վարչական այս բաժանումների հետքերը նշմարվում են նաև հայկական թագավորության շրջանում: **Լեռնային** (մասամբ նաև **Դաշտային** Կիլիկիան) ԺԲ դարի նշանավոր մատենագիր, Տարսուսի արքեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացին իր կազմած «Պատճառ խնդրոյ Միաբանութեան» ժողովածոյում անվանում է նաև **Գահ Կիլիկիոյ**¹⁴: Տարածաշրջանը դարերի ընթացքում հաճախ ենթարկվել է ահեղ երկրաշարժերի ավերածությանը: Կիլիկյան հայկական իշխանապետությունների և թագավորության գոյության շրջանում դրանցից ամենաաղետալին 1269 թ. երկրաշարժն¹⁵ էր, որը փլատակների վերածեց բազմաթիվ ծաղկուն բնակավայրեր և հոգևոր-եկեղեցական հաստատություններ:

Կիլիկիայի լեռները հարուստ էին բնական հանածոներով: Տավրոսի և Ամանոսի լեռները հանրահայտ էին կապարի, երկաթի ու պղնձի հարուստ հանքավայրերով: Այստեղ հայտնաբերվել է նաև արծաթ և ոսկի: Տավրոսի և Ամանոսի լեռների միջև գտնվող Մարաշի (կամ Գերմանիկեի) հարթավայրը հարուստ էր բուժիչ ջերմուկներով, իսկ Դաշտային Կիլիկիան՝ բարձր որակի աղով:

Կիլիկիայում առկա են կլիմայական գրեթե բոլոր գոտիները՝ մերձարևադարձա-

⁷ Տե՛ս **Ղ. Ալիշան**, Միսուան. Համագրութիւն հայկական Կիլիկիոյ և Լևոն Մեծագործ, Վենետիկ, 1885, էջ 1:

⁸ Սկզբնաղբյուրներում նաև Էգեա, Այացցո (տե՛ս TIB, 5, S. 160-164):

⁹ Սկզբնաղբյուրներում նաև Քուրքուս, Գոռնիգոս (TIB, 5, S. 315-320):

¹⁰ Սկզբնաղբյուրներում նաև Ալեքսանդրիա, Սկանդերունա (TIB, 5, S. 170-172):

¹¹ Սկզբնաղբյուրներում նաև Տարսուս, Թարսուս (TIB, 5, S. 428-439):

¹² Սկզբնաղբյուրներում քաղաքն անվանվում է նաև Անարզաբա (TIB, 5, S. 178-185):

¹³ Սկզբնաղբյուրներում քաղաքն անվանվում է նաև Սալեֆ (տե՛ս TIB, 5, S. 402-406):

¹⁴ Ընդհանրական թուղթք Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյ, յերուսաղէմ, 1871 (այսուհետև՝ ՊԽՄ), էջ 86:

¹⁵ Այս ահավոր երկրաշարժի գործած ավերածություններին իր հիշատակարանում անդրադառնում է Գրիգոր Գրիչը (տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 379):

յինից մինչև ալպիական մարգագետինները: Դաշտային Կիլիկիայում ցրտաշունչ ձմեռ գրեթե չի լինում, մինչդեռ շրջակա լեռները ծածկված են հավերժական ձյունով: Աշնանը, ձմռանը և գարնանը երկրամասում տեղումների քանակն անհամեմատելի է ամառային, հաճախ չորային եղանակի հետ: Ամռանը կիլիկյան Դաշտավայրում անտանելի շոգ է լինում, Ասորիքից և Եգիպտոսից փչում են չոր խորշակներ, իսկ ընդարձակ ճահճային տարածությունները տենդի աղբյուր են դառնում բնակչության համար: Օրվա ջերմաստիճանը բարձրանում է մինչև 45 աստիճան¹⁶: Ճյուղավորված գետերի խիտ ցանցը բնակչությանը հեռու է պահել ջրանցքներ կառուցելու աշխատատար հոգսից: Արարատյան դաշտավայրում և ընդհանրապես հայկական լեռնաշխարհում աճող մրգերից բացի, Կիլիկիայի բարեբեր դաշտավայրերում հասունանում էին նաև մերձարևադարձային պտուղներ՝ արմավ, ձիթապտուղ, թուզ և ցիտրուսներ: Կիլիկիայում պատրաստված խաղողի գինին մեծ պահանջարկ էր վայելում հարևան երկրամասերում: Մեծ համբավ ունեին Կիլիկիայի ցորենն ու գարին, որոնց նշանակալի մասն առաքվում էր Փոքր Ասիա, Ասորիք և Միջերկրականի այլ բնակավայրեր: ԺԸ-ԺԹ դդ. իր հատկություններով հռչակված էր Կիլիկիայում աճող բամբակը:

Երկրամասը հարուստ էր թավ ու սաղարթախիտ անտառներով: Ամանոսյան լեռներից արտահանվող մայրու փայտն օգտագործվում էր նավաշինության մեջ ու դարեր շարունակ մեծ համբավ էր վայելում Ասորիքում, Պաղեստինում և Եգիպտոսում: Կիլիկիան անհիշելի ժամանակներից բնափայտի արտահանման համաշխարհային կարևորագույն կենտրոններից էր:

Որսորդությունը երկրամասի բնակիչների կարևորագույն զբաղմունքներից մեկն է եղել: Միջնադարում այն ազնվականական դասի մենաշնորհն էր: Այսօր էլ Կիլիկիայի անտառներում և լեռներում կարելի է հանդիպել վայրի այծյամի, վիթի, եղնիկի, արջի, աղվեսի, գայլի, առյուծի, ինձի, բորենու, լեռնային արծվի և անգղի: Լեռնային և դաշտային փարթամ բուսականությունը բնակչությանը հնարավորություն էր տալիս զբաղվել անասնաբուծությամբ: Ամռան տապին մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիներին բարձրացրել են լեռնային արոտավայրեր՝ յայլաներ: Անասնապահության այս ձևը հատկապես մեծ տարածում է գտել սելջուկ-թյուրքական ռազմարշավներից հետո: Բնակչությունը ևս ավերիչ ռազմարշավների ժամանակ հաճախ ապաստանել է լեռնային կածանների մուտքում գտնվող ամրոցներում: Բոլոր պատմական ժամանակներում մեծ համբավ են ունեցել Կիլիկիայում բուծված ձիերը: Երկրամասի գետերը և Միջերկրական ծովը հարուստ են բազմատեսակ ջրային կենդանիներով, որը թույլ է տվել ձկնորսության աննախադեպ զարգացումը երկրամասում՝ թարմ ձկնեղենով ապահովելով հարակից գավառները:

Կիլիկիան հայտնի էր եգիպտացիներին, խեթերին, ասորեստանցիներին, փյունիկեցիներին: Այն նվաճվել է Աքեմենյան Իրանի (Պարսկաստան), Ալեքսանդր Մակեդոնացու, Տիգրան Մեծի, Հռոմեական կայսրության կողմից, կազմել է Բյուզանդական կայսրության և Արաբական խալիֆայության մասը: Մահմանային գոտու (սուլթուր) դեր է կատարել հիշատակված վերջին երկու կայսրությունների համար¹⁷: Կիլիկիա-

¹⁶ Հմմտ. TIB, 5, S. 29.

¹⁷ Տե՛ս **M. Canard**, Cilicie.- Encyclopédie de l'Islam, n.é., t.II, Leyde-Paris, 1965, p. 35-39; **А. Н. Тер-Гевондян**, Первый этап образования арабской пограничной области (ас-сугур).- Кавказ и Византия, вып. 2, Ер. 1980, с. 21-27.

յի հայկական թագավորության կործանումից հետո երկրամասին տիրել է Եգիպտոսի մամլուք սուլթանությունը, ապա՝ Օսմանյան կայսրությունը: Այսօր երկրամասը պատկանում է Թուրքիային¹⁸: Հնում Կիլիկիայի բնակչության զբաղմունքներից է եղել ծովահենությունը, որի դեմ հարյուրամյակներ շարունակ պայքար են մղել Հռոմեական պետությունը և նրան հաջորդող պետական միավորումները: Բոլոր կայսրություններին հայտնի է եղել կիլիկեցիների զինավառ ոգին: Միջերկրական ծովում սարսափ էին տարածում կիլիկյան ծովահենները: Պատմագրության մեջ հաճախ ենք հանդիպում Կիլիկիայից դուրս եկած հմուտ զինվորականների մասին առասպելախառն գրույցների: Երկրամասի պատմության հետ են կապված համաշխարհային մշակույթին հայտնի Կիկերոնի, Անտոնիոսի և Կլեոպատրիայի, Պոդոս առաքյալի, Թեկո կույսի, Հովհան Ոսկեբերանի, Թեոդորիտես Կյուրացու և այլոց անունները: Կիլիկիայի մեծ քաղաքների հելլենիստական դպրոցների համբավը հասել է հեռավոր երկրներ:

Կիլիկիայի բնակչությունը հնուց ի վեր բազմազգ է եղել: Հայկական պետության գոյության շրջանում (ԺԲ-ԺԴ դդ.) այստեղ բնակվում էին հայեր, հույներ, ասորիներ, խաչակրաց բանակների հետ արևելքում հաստատված ֆրանսիացիներ, գերմանացիներ, նորմաններ: Պատկառելի համայնքներ էին կազմում արաբները (մուսուլման, նաև քրիստոնյա) ու սելջուկ թյուրքերը, իսկ հետագայում նաև բնակչություն հաստատեցին թուրքմեն աշիրեթներն ու օսման թյուրքերը: Երկրամասում հնուց ի վեր բնակվում էին հրեաներ, որոնք կարևոր դեր էին խաղում Միջերկրականի և ողջ Մերձավոր Արևելքի առևտրատնտեսական կյանքում: ԺԲ-ԺԳ դարերում այստեղ հաստատվեցին արևմուտքից և արևելքից եկած արհեստավորներ ու առևտրականներ, հատկապես հայտնի են վենետիկյան և ջենովական գաղութներն իրենց ֆակտորիաներով և նոտարական գրասենյակներով¹⁹: Երկրամասում ամրոցներ ու մենաստաններ ունեին կաթոլիկ Եկեղեցու մի շարք վանական և հոգևոր-ասպետական կարգերը (տաճարական-տեմպլիերներ, հիվանդախնամ-հոսպիտալիերներ, տևտոնյան և այլն), վանքեր ու եկեղեցիներ ունեին հայերը, բյուզանդական դավանանքի հույն և հայ (հոռոմ, ծաղ), ասորի (հակոբիկ, նեստորական), արաբ (միջնադարում հայտնի են նաև մեկլիտ անվամբ) համայնքները:

Կարելի է ենթադրել, որ ԺԱ-ԺԴ դդ. ևս երկրամասում բնակվում էին նաև մարոնիտ հույներ, արաբներ և նեստորական ասորիներ, հրեաներ: Մեծ քաղաքներում կային մզկիթներ: Կիլիկիայի բոլոր ազգային-կրոնական համայնքները ստեղծել էին առանձին հոգևոր, կրոնանվիրապետական կառույցներ, որոնք համագործակցում էին հայկական քաղաքական և հոգևոր իշխանությունների հետ: ԺԱ-ԺԵ դդ. դրանց մեջ առաջնակարգ տեղ էր գրավում տարածաշրջանի բնակավայրերով (Հոնի, Քեսուն, Ծով, Հոռմկլա, Սիս) դեգերող Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսարանը, որը, բացի իր հոգևոր առաքելությունից, համակարգող լծակի դեր էր ստանձնել տարածաշրջա-

¹⁸ Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի պարտությունից հետո, Կիլիկիայի մի շարք գավառներ մինչև 1939 թ. գտնվում էին ֆրանսիական հովանավորության ներքո (տե՛ս **Vahn Tachjian**, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak* (1919-1933), Paris, 2004):

¹⁹ Տե՛ս **Ա. Բոգդեան**, Կիլիկեան Հայաստանի պատմությունը Միջերկրական ծովի պետությունների արխիվներում. - Հայաստանի պատմության նիւթեր, Երևան, 2001, էջ 11-17:

նում գործող բոլոր հայկական քաղաքական և զինվորական միավորների, հայկական օյկումենեյում սնկի պես տարածվող գաղութների կյանքում:

ԺԱ դարի երկրորդ կեսից հայերն իրենց զինվորական ուժի և Փոքր Ասիայում առաջացած քաղաքական վակուումի պայմաններում տիրապետող դիրք էին գրավում հյուսիս-արևելյան Միջերկրականում: Նրանց իշխանության տակ էին տարածաշրջանում ստրատեգիական և տակտիկական նշանակություն ունեցող հիմնական ամրությունները: Հայկական ռազմական ուժերի համբավը հնուց ի վեր տարածված էր ողջ Մերձավոր Արևելքում, ազատագնդերը ծառայության մեջ էին անկախությունը կորցրած՝ Մեծ Հայքի տարածքում ձևավորված մուսուլմանական պետություններում, Բյուզանդիայում, Վրաստանում, Իկոնիայի սուլթանությունում, Դանիշմանյան և Արտուքյան ամիրայություններում, Հալեպի աթաբեկությունում, Երուսաղեմի, Անտիոքի, Եդեսիայի, Կիպրոսի խաչակրաց պետություններում, Եգիպտոսի սուլթանությունում և այլուր: Կիլիկիայի հայկական պետության տարածքը ծաղկման շրջանում հասնում էր շուրջ 40000 ք/կմ, իսկ բնակչության թիվը՝ ավելի քան մեկ միլիոնի: Երկիրը կարողանում էր պահել շուրջ 30000-անոց բանակ, իսկ պատերազմների ժամանակ հավանաբար դուրս էր բերվում դրա կրկնապատիկը:

Կիլիկյան Հայաստանի կարևորագույն քաղաքներն էին Սիսը²⁰, Տարսոնը, Ադանան²¹, Մամեստիան²² և Անավարզան, որոնք կատալիզատորի դեր էին կատարում երկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքում: Երկրի սահմանների երկարությամբ, կարևորագույն կիրճերի և ճանապարհների վրա ստեղծվել էր ամրությունների և բերդերի մի խիտ ու կապակցված ցանց, որն անառիկ էր դարձնում պետությունը²³: Երկրի պաշտպանության գործում անփոխարինելի դեր էին խաղում Լամբրոնը, Պապեռոնը, Լուլուան, Վահկան, Բարձրբերդը, Բերդուրը, Բաղրասը, Դարբասկը իրենց պաշտպանական ամրություններով: Իր անառիկությամբ հատկապես հանրահայտ էր մայրաքաղաք Սիսը, որը Կիլիկիայի հայկական թագավորության պատմության ողջ ընթացքում գրեթե երբեք չդարձավ թշնամիների ավարը, համենայն դեպս միջնաբերդը միշտ մնաց անառիկ: Երկրի հիմնական քաղաքները և բերդերը գտնվում էին թագավորական իշխանության տնօրինության ներքո, իսկ ամրոցները պատկանում էին իշխող ընտանիքի ազգականներին և ամենահավատարիմ ստորականներին: Կիլիկիայի ամրոցներից շատերը կառուցվել են դեռ նախապատմական ժամանակներում: Այդ բերդերի և ամրոցների հնագիտական շերտերում տեսանելի են խեթական, հուրա-ուրարտական, բյուզանդական, արաբական, հայկական և խաչակրաց ռազմաշինարարական արվեստի հետքերը:

Կիլիկիան ուներ շուրջ 500 կմ երկարությամբ ծովափ, որի ափերին այսօր էլ դեռ տեսանելի են Կոռիկոս և Այաս (հնում՝ Էգեա) ամրոց-նավահանգիստների ծովային ու ցամաքային, ճարտարապետության և ռազմական տեսանկյունից անառիկ ամրությունները, որոնք բացի ռազմական նշանակությունից ունեին նաև կարևոր

²⁰ Լատին սկզբնաղբյուրներում նաև՝ Assisium կամ Ousis (տե՛ս TIB, 5, S. 413-416):

²¹ Լատին սկզբնաղբյուրներում նաև՝ Athena կամ Azara (տե՛ս TIB, 5, S. 154-158):

²² Հայտնի է նաև Մոպսուեստիա, Մամիստրա և Մասիստա անուններով (տե՛ս TIB, 5, S. 351-359):

²³ Այդ ամրոցների մասին տե՛ս **Հովհաննիսյան Մ.**, Հայկական Կիլիկիոյ բերդերն ու բերդաքաղաքները, Վենետիկ, 1988, Edwards R.S., The fortifications of the Armenian Cilicia, Washington, 1987: Վերջին գրքի գրախոսությունը տե՛ս ՊԲՀ, 1987, N 4 (119), էջ 204-206.

տնտեսական դեր միջերկրածովյան ողջ ավազանի համար: Այդ են վկայում միջնադարյան եվրոպական առևտրի և տնտեսության ուղեցույցները, քարտեզները, խաչակրաց ռազմարշավների պլաններն ու ծրագրերը (Բալդույնի Պեգալոտի, Մարինո Սանուտո և այլոք), բազմալեզու և տարածանք մատենագրական երկերը: Բացի իր բնական հարստություններից, ստրատեգիական անառիկ դիրքից, Կիլիկիան գտնվում էր համաշխարհային առևտրական քարավանային ճանապարհների խաչմերուկներից մեկի վրա, որը կապում էր արևելքի և արևմուտքի, հյուսիսի ու հարավի առևտրատնտեսական կենտրոնները: Այստեղով էր անցնում Աքեմենյան Պարսկաստանում մեծ համբավ վայելող Արքայական ճանապարհի մի կարևոր հատվածը:

Հայերը Կիլիկիայում մինչև Ռուբինյան իշխանության հաստատումը

Հայերը Կիլիկիայում բնակություն էին հաստատել հնագույն ժամանակներից: Տիգրան Մեծի (մ.թ.ա. 95-55) օրոք Կիլիկիան գտնվել է Մեծ Հայքի թագավորության կազմում: Անտիկ և վաղ միջնադարյան պատմագրության մեջ պահպանվել են երկրամասում բնակվող հայկական ազգաբնակչությանը վերաբերող հատուկ նշանակություններ²⁴: Բյուզանդաարքայական հակամարտության ժամանակաշրջանում (Է-Ը դդ.) և դրանից հետո ևս նկատվում է հայ բնակչության ու զինվորականության տեղաշարժ Մեծ Հայքից դեպի Կիլիկիա և հարակից շրջաններ: Նման բնակեցման առաջին լուրջ ահազանգներից մեկը հնչեցրել է Թ դարի հակոբիկ ասորիների պատրիարք Դիոնիսիոս Թեղ-Մահրացին²⁵, խոսելով Ը դարի առաջին կեսին տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձությունների մասին: Այդ բնակեցումը, բացի հայկական լեռնաշխարհում տեղի ունեցող բնական աղետներից ու սովից, պայմանավորված էր նաև Ը-Ժ դդ. Բյուզանդական կայսրության և Բաղդադի խալիֆայության միջև բռնկվող անընդհատ պատերազմներով, ավելի ուշ՝ Մակեդոնյան դինաստիայի բյուզանդական կայսրերի օրոք ծրագրավորված Հյուսիսային Ասորիքի վերանվաճումով և այդ ռազմարշավներին հայկական զինվորական ուժերի գրեթե պարտադիր մասնակցությամբ: Պատմությունը մեզ է ավանդել Ժ-ԺԱ դդ. մի շարք բյուզանդական, երբեմն էլ ծագումով հայազգի զորահրամանատարների անուններ (Հովհաննես Կուրկուս²⁶, Նիկեփոր Փոկաս²⁷, Հովհաննես Չմշկիկ²⁸, Մլեհ²⁹, Ասպիետ³⁰ և այլոք), որոնք արա-

²⁴ Այս տեսանկյունից հատկանշական են Հովհան Ոսկեբերանի նամակները (տե՛ս **Otto Bardenhewer**, *Geschichte der Altkirchlichen Literatur*, Dritter Band, Freiburg im Breisgau, 1912, p. 327-328, 349-350, **G. Dndnyan**, *Le peuple Arménien aux frontières de Cilicie aux IVe-Ve siècles*.- **D. Kouymjian**(dir.), *Armenian Studies in memoriam Haug Berbnrian*, Lisboa, 1986, p. 221-225):

²⁵ **Denys de Tell-Mahrn**, *Chronique*, 4e partie, trad. J.-B. Chabot, Paris, 1895, p. 54: Այդ իրադարձությունների մասին տե՛ս նաև *Chronicon Anonymum Pseudo-Dionysianum vulgo dictum*, II, gallice vertit Robert Hespel, Lovanii, 1989 (CSCO, v. 507, Script. Syri, t. 213), p. 159: Այս երկրորդ ժամանակագրության ասորերեն բնագիրը հրապարակվել է երկու հատորով, ասորագետ Ի.-Բ. Շարոյի կողմից. *Chronicon Pseudo-Dionysianum vulgo dictum* / edidit I. B. Chabot, I (CSCO, v. 91, Script. Syri, t. 43), Parisiis 1927; II (CSCO, v. 104; Scriptores Syri, t. 53), Parisiis, 1933.

²⁶ Ի՞նչ **G. Dedeyan**, *Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisades*, vol. 1, Lisbonne 2003, p. 92; vol. 2, p. 952; 997; 1107.

²⁷ **G. Dedeyan**, *Les Arméniens...*, v. 1, p. 370-372.

²⁸ **G. Dedeyan**, *Les Arméniens...*, v. 1, p. 9-10.

բական խալիֆայության դեմ պատերազմել են Կիլիկիան Բյուզանդական կայսրությանը վերադարձնելու համար՝ իրենց հրամանատարության տակ ունենալով հայկական մեծաթիվ զորաջոկատներ³¹:

Հյուսիսային Ասորիքում և Կիլիկիայում հայերի բնակեցումը Հովհան Օձնեցի Կաթողիկոսի հովվապետության տարիներին Հայաստանում տեղի ունեցած բնական աղետներով է պայմանավորում ԺԲ դարի հակոբիկ մատենագիր, Մարաշի (Գերմանիկե) եպիսկոպոս Դիոնիսիոս Բար Սալիբին³²: ԺԲ դարի ասորի հեղինակ, հակոբիկ Եկեղեցու պատրիարք Միքայել Ասորին հայերի բնակեցումը Կապադովկիայում, Կիլիկիայում, Ասորիքում թվագրում է Ժ դարով³³: Հիշատակված երկու ասորագիր-հակոբիկ հեղինակներն էլ սրտի կսկիծով են գրում Կապադովկիայում, Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում հայ ազգաբնակչության բնակեցման մասին՝ մեղադրելով հայերին իրենց եկեղեցիների և վանքերի բռնագրավման, ասորի բնակչության ու Եկեղեցու նկատմամբ բռնած ոչ հոգատար վերաբերմունքի համար³⁴: Տարսոնում և նրա շրջակայքում հայ ազգաբնակչության խաղաղացած կարևոր դերի մասին խոսում է նաև ԺԳ դ. արաբ աշխարհագրագիր Յակուտ ալ-Համավին³⁵: Հայկական զինվորական ջոկատները Է-Ժ դդ. կարևոր դեր էին խաղում բյուզանդաարաբական սահմանային գոտու (սուղուր) պաշտպանության գործում: Այդ գոտին ձգվում էր Տարսոն-Մելիտինե-Կարին-Տրապիզոն գծով³⁶: Ժ դարի կեսերին, Կոստանդին Է Օիրանածին (913-959) բյուզանդական կայսեր կառավարման տարիներին, Լիկանդոսի³⁷ շրջանում բավական ամուր բանակաթեմ (կատեպանություն) ստեղծեց բյուզանդական դուքս, հայագրի Սլեիը և կայսեր կողմից ճանաչվեց մագիստրոսի տիտղոսով³⁸:

²⁹ G. Dedeyan, Mleh le Grand, stratège de Lykandos, REArm, NS, t. XV, 1981, p. 73-102.

³⁰ N. Adontz, Notes arméno-byzantines VI, L'aïeul des Roubéniens.- Byzantion, t. X, 1935, pp. 185-203; G. Dedeyan, Les Arméniens..., v. 2, p. 1102-1105.

³¹ G. Dedeyan, Le rôle des Arméniens en Syrie du Nord pendant la Reconquête byzantine (vers 945-1031).- Byzance et l'Asie, p. 249-284.

³² Բոգոյան Ա. Ա., Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թվականներին, Երևան, 1988, էջ 43-44: Հմտ. Դիոնիսիոս Բարսալիբիի հակաճառությունը Հայոց դեմ / թարգմանեց ասորի բնագրէ հ. Պ. Էսապալեան, Վիեննա 1938, էջ 87-88 (Ազգ. Մատ. ՃԽԵ):

³³ Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199) / iditn pour la première fois et traduite en français par J.-B. Chabot, t. III, Paris 1963, p. 133 (այսուհետև՝ M. S.); Միքայել Ասորու միջնադարյան հայերեն թարգմանության մեջ այդ մասին վկայություն չի պահպանվել:

³⁴ Սակայն դա չէր խանգարում, որ ԺԲ-ԺԳ դդ. հակոբիկ ասորական Եկեղեցու ներկայացուցիչները ակտիվ մասնակցություն ունենան Կիլիկիայի հոգևորականության կյանքում, իսկ պատրիարքական Աթոռը առ ժամանակ փոխադրվի կիլիկյան Հայաստանի մայրաքաղաք: ԺԳ դարում հակոբիկ ասորական Եկեղեցու սերտ փոխհարաբերությունների մասին տե՛ս **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, Ասորիների դերը հայկական Կիլիկիոյ մշակութային կեանքում ԺԲ-ԺԳ դարերում, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1989 (Հայագիտական մատենաշար, 77777 Բազմավեպ 88888, թիւ 28), էջ 8-15:

³⁵ Հմտ. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին (Յակուտ ալ-Համավի, Աբուլ-Ֆիդա, Իբն Շադադ) / կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Եր. 1965, էջ 92:

³⁶ **Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն.**, Արաբական սահմանային ամրությունների գոտին (սուղուր), ՊԲՀ, 2 (93), Եր. 1981, էջ 134-149, մասնավորապես՝ 140-144:

³⁷ Տե՛ս Կոստանդին Օիրանածին / թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի (Բյուզանդական աղբյուրներ. Բ), Եր. 1970, էջ 26-27, 171-172: Այս տեղանունը սկզբնաղբյուրներում երբեմն հիշատակվում է Լիկանդոն գրությամբ:

³⁸ Տե՛ս **Dedeyan G.**, Mleh le Grand, stratège de Lykandos.- REArm, n.s., t. XV, 1981, pp. 73-102.

Ժ-ԺԱ դարերի ընթացքում Կապադովկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում վերաբնակեցված հայ ազգաբնակչությունը հետզհետե դառնում էր բյուզանդական բանակը զինվորականներով համալրող ազգաբնակչություն: Ժ դարում Կիլիկիայում, Հյուսիսային Ասորիքում, Կապադովկիայում վերաբնակվող հայ բնակչության վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ է պատմում ԺԱ դ. արաբագիր մելկիտ պատմիչ Յահյա Անտիոքացին³⁹: Հայ զինվորականները ծառայության փոխարեն ստանում էին հողային տարածություններ ու մեծ նվիրվածությամբ ծառայում էին կայսրությանը տարբեր զինվորական պաշտոններում: Հայազգի ստրատիոտների (զինվորականների) համար բյուզանդական կայսր Նիկեփոր Բ Փոկասը (963-969) հրապարակել է հատուկ հրովարտակ⁴⁰: Տարածաշրջանում հայ ազգաբնակչությունը այնքան էր շատացել, որ Հայոց Եկեղեցին արդեն Ժ դարում Կիլիկիայում ուներ եպիսկոպոսական Աթոռներ: Ըստ Ասողիկ պատմագրի, Խաչիկ Ա Արշարունի (973 - 992) Կաթողիկոսը Ժ դարի վերջին Տարսոնի, Անտիոքի, Սուլնդայի (որոշ ձեռագրերում՝ Լուլընդա) եպիսկոպոսական Աթոռներին նստեցրել է հայ եպիսկոպոսներ⁴¹:

ԺԱ դարի կեսերին Կապադովկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի հայ ազգաբնակչությունն ավելի ստվար դարձավ շնորհիվ Վասպուրականի, Անիի և Կարսի հայոց թագավորական ընտանիքների, նախարարական տոհմերի և ենթակա ազգաբնակչության գաղթի, որը տեղի էր ունենում Բյուզանդական կայսրության ակտիվ միջամտությամբ: Այդ ազգաբնակչության մի մասը հայկական զորաջոկատների հետ հետզհետե հաստատվեցին Իսավրիայի, Կիլիկիայի, Հյուսիսային Ասորիքի (հատկապես՝ Եփրատյան մարզի) տարածքների վրա: Կիլիկիայում հայերի բնակեցումը ավելի մեծ չափեր ընդունեց ԺԱ դարի երկրորդ կեսին, հայկական թագավորությունների անկումից հետո: Այդ վերաբնակեցումը տեղի էր ունենում սելջուկ-թյուրքերի ռազմարշավների ժամանակաշրջանում: Հայկական ազնվականական զինված ջոկատներն, օգտվելով Կիլիկիայում հաստատված քաղաքական վակուումից (անիշխանական վիճակից), այդ տարածաշրջան էին հոսում բուն Հայաստանից, Կապադովկիայից, Հյուսիսային Ասորիքից՝ վերացնելով բյուզանդական նախկին տարածքների վարչակառավարական անիշխանական վիճակը, իրենցով լցնելով այդ երկրամասերի քաղաքական դատարկությունը:

Հայկական զինված ջոկատների և ազգաբնակչության արտագաղթը դեպի Կիլիկիա աննախադեպ չափերի հասավ ԺԲ դարի 80-90-ական թթ.: Արտագաղթը պայմանավորված էր նաև սելջուկ-թյուրքական տիրապետության սարսափներով⁴²: Բյուզանդիայի անհեռատես արտաքին քաղաքականությունը և սելջուկ-թյուրքերի հաս-

³⁹ І»ѣ Император Василии Болгаровоѣца. Извлеченія из Летописи Яхъи Антиохійскаго / уздал, перевел и объяснил Барон В. Р. Розен, СПб. 1883, с. 4-5, 15-16, 25, прим.169, 26, 32-33, 40, 54 (приложение к XLIV-му тому Записок имп. Академии Наук):

⁴⁰ Այդ կայսերական նովելլան հրատարակված է. Leonis Diaconi calounsis, *Historiae, Libri decem et de velitatione bellica Nicephori Augusti / e recensione Caroli Benedicti Hasii*, Bonnae, 1828, p. 318-320 հաւոտքում: Կարծես նմանատիպ մեկ այլ հրովարտակի մասին էլ խոսվում է Ֆ. Դյուլգերի մոտ (տե՛ս Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453 / bearbeitet von Fr. Dölger 1. Teil: Regesten von 565-1025, München u. Berlin, 1924, S. 92-93):

⁴¹ Ստեփանոսի Տաթևեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 258:

⁴² Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 217 և հետև., հմմտ. Մմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 86 և հետև.:

տատած անտանելի տնտեսական ռեժիմը պայմաններ ստեղծեցին հայերի արտագաղթի համար դեպի Կիլիկիա ու Մերձեփրատյան տարածքներ և հող նախապատրաստեցին այդ տարածքներում հայկական իշխանապետությունների և թագավորության վերականգնման համար:

Հայ ավատատեր իշխաններն ու թագավորները, կայսրությանը հանձնելով իրենց հայրենական կավածքները, նոր տարածքներում կառավարելու համար ստանում էին բյուզանդական տիտղոսներ և դառնում կայսրության վարչաավատատիրական վերնախավի անքակտելի մասը: Հաստատվելով Բյուզանդական կայսրությանը ենթակա տարածքներում, հայկական իշխանական տների առանձին անդամների շնորհիվում էին հողակտորներ, քաղաքներ, բերդեր և ամրոցներ⁴³: Դառնալով բյուզանդական վարչաավատատիրական կարգի կրողներ, իրենց ենթակա իշխանություններում նրանք ձեռք էին բերում համապատասխան իշխանություն, որը բյուզանդական տիրապետության թուլացմանը զուգընթաց հետզհետե ձգտում էր ինքնուրույնության:

ԺԲ դարի սկզբին Կիլիկիայում և հարակից շրջաններում ձևավորված պետական միավորները

Մելջոնկ-թյուրքական ռազմարշավների դարաշրջանում (ԺԱ դար), Անիի թագավորության կործանման հետ միասին Բագրատունիների և հայկական նախարարական տների զինվորական ուժերը Բյուզանդական կայսրության անհեռատես քաղաքականության հետևանքով դուրս բերվեցին Մեծ Հայքի տարածքներից, նոր ավատներ ստացան և տեղաբաշխվեցին Կապադոկիայում ու Հյուսիսային Ասորիքում: Դրանով ստրատեգիապես թուլացան Փոքր Ասիայից դեպի Բյուզանդիա ձգվող ճանապարհները, որոնք օտար նվաճողներին հրապուրում էին դեպի Արևելահռոմեական կայսրության ներքին գավառները:

Բյուզանդական կայսրությունը մի կողմից թուլացնում էր իրեն սահմանակից Հայաստանը, մյուս կողմից՝ նրա զինվորական ուժերով փորձում էր ամրապնդել սեփական սահմանները: Այդ քաղաքականությունն էր, որ իր կոնկրետ դրսևորումների մեջ ձախողման պատճառ դարձավ ԺԱ դարի բյուզանդական արևելյան քաղաքականության համար: Հայտնի են այդ ժամանակաշրջանում բյուզանդացիների կողմից Անտիոքում (Խաչատուր)⁴⁴, Կիլիկիայում (Ապլղարիբ)⁴⁵ և Եդեսիայում (Վասիլ⁴⁶, Թորոս⁴⁷) նշանակված հայ բարձրաստիճան զինվորական ղեկավարները (ստրատեգ, դուքս և այլ բյուզանդական տիտղոսներով), որոնց հանձնված էր նաև հիշատակված տարածաշրջանների կառավարումը բյուզանդական կայսրերի անունից:

⁴³ Այդ մասին տե՛ս **А. П. Каздан**, Армяне в составе господствующего класса византийской империи в X-XII вв., Ереван, 1975; **P. Charanis**, The Armenians in the Byzantine Empire, - Byzantinoslavica, 2/ XXII. p. 196-240 և հատկապես G. Dédéyan, L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle.- Byzantion, t. XLV, 1975, p. 41-117.

⁴⁴ **G. Dedeyan**, Les Arméniens..., v.1, p. 38-47.

⁴⁵ **G. Dedeyan**, Les Arméniens..., v. 1, p. 308-309.

⁴⁶ **G. Dedeyan**, Les Arméniens..., v. 1, p. 97-98; 195-197.

⁴⁷ **G. Dedeyan**, Les Arméniens..., v. 2, p. 1007-1040.

Մակայն քիչ անց Բյուզանդական կայսր Ռոմանոս Դ Դիոգենեսը սելջուկ-թյուրքերից Մանազկերտի դաշտում ճակատագրական պարտություն կրեց (1071 թ.) և գերի ընկավ⁴⁸։ Բյուզանդական կայսերական իշխանությունն այլևս ի գործու չէր վերահսկել ողջ Փոքր Ասիայի քաղաքացիական իշխանությունների գործունեությանը։ Միաժամանակ Մեծ Հայքից, Կապադովկիայից և Հյուսիսային Ասորիքից շարունակում էին Կիլիկիա թափանցել մեծ քանակությամբ հայկական զինվորական ջոկատներ, որոնք հետզհետե իրենց ձեռքն են վերցնում տարածաշրջանի պաշտպանությունը և քաղաքական կառավարումը։

Մինչև ԺԱ դարի 70-ական թվականները Կիլիկիայի ողջ տարածքը *de jure* ենթարկվում էր Բյուզանդական կայսրությանը։ Արաբների ձեռքից այն Ժ դարում ամբողջությամբ խլելուց հետո, կայսրությունն այս տարածքի վրա նշանակում էր իր գորահրամանատար-կառավարիչներին։ ԺԱ դարում բյուզանդական կայսրերը բռնությամբ և խաբեությամբ հայ բնակչության մի զգալի հատված Մեծ Հայքից տեղահան են անում և բնակեցնում Կիլիկիային հարևան Կապադովկիայում ու Հյուսիսային Ասորիքում։

Դեպի Կիլիկիա արտագաղթը հատկապես մեծ չափեր ընդունեց ԺԱ դ. 70-ական թվականներին, Մանազկերտի ճակատամարտից (1071) հետո։ Հայագգի իշխանները թողնում էին իրենց պապենական ավատները և հաստատվում էին Կիլիկիայում ու նրա հարակից գավառներում։ Նման բնորոշ արտագաղթերից մեկն էլ Օշին իշխանի արտագաղթն էր այսրկովկասյան Գանձակ գավառի Մայրեաց Ջուր բնակավայրից։ Ի դեպ, այդ բնակավայրի անունը, որը մինչ այժմ հայտնի էր միայն Սամուել Անեցու Ժամանակագրությունից, այսօր վկայված է նաև վիմագիր արձանագրությամբ⁴⁹։ Օշին իշխանը Կիլիկիա եկավ ԺԱ դարի 70-ական թվականներին, ամուսնացավ Աբլղարիի Արծրունու դստեր հետ և որպես օժիտ ստացավ **Պապեռուն** ու **Լամբրուն** ամրոցները։ Նա սկիզբ դրեց Օշինյան (կամ Հեթումյան) իշխանական տոհմին⁵⁰, որը հետագայում նշանակալի դեր խաղաց կիլիկյան Հայաստանի պատմամշակութային կյանքում։

Մանազկերտի ճակատամարտում թյուրք-սելջուկներից բյուզանդացիների կրած պարտությունից հետո, Կապադովկիայի բյուզանդական Ռոմանոս Դ Դիոգենես կայսեր գորահրամանատար (ստրատեգ) իշխան **Փիլարտոս Վարաժնունին** Կապադովկիայի, Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի տարածքների վրա ինքնուրույն իշխանապետություն հիմնեց⁵¹։ Այդ իշխանապետությունը մեկ տասնամյակ շարունակ միայ-

⁴⁸ Այս պարտության և դրա հետևանքների մասին տե՛ս **J.-Cl. Cheynet**, *Manzikert: un désastre militaire ?* – Byzantion, t. L, fasc. 2, 1980, pp. 410-438.

⁴⁹ Օշին իշխանի հայրենիք է համարվում Մայրեաց Ջուր կավածքը. 77777 հանդեպ Գանձակայ88888, որի մասին հիշատակում է Սամուել Անեցու Ժամանակագրությունը (էջ 117)։ Մի քանի տարի առաջ Բերձորի (Լաչին) շրջանի Աղբրաձոր հնագիտական արգելավայրում հայտնաբերվել է այդ տեղանունը հիշատակող վիմագիր արձանագրություն (տե՛ս **Ա. Հակոբեան**, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը, ՀԱ, ՃԺԲ տարի, 1998, էջ 301-303)։

⁵⁰ Օշինյանների տոհմաձառը տե՛ս **հ. Ն. Ակինյան**, Ներսէս Լամբրունացի Արքեպիսկոպոս Տաքունի. Կեանքն եւ գրական վաստակները հանդերձ ազգաբանությամբ Պահլավունեաց եւ Լամբրունի Հեթումեանց, Վիեննա, 1956 (Ազգ. Մատ., ՃՀԹ), էջ 408 և հտւ., հմտ. նաև **W. H. Rüdiger-Collenberg**, *The Rupenides, Hetumides and Lusignans: The structure of the Armeno-Cilician dynasties*, Lisbon, 1963, tables III.

⁵¹ Փիլարտոս Վարաժնունու ստեղծած իշխանապետության պատմությունը տե՛ս **Կոմնագենացի**,

նակ դիմագրավում էր սելջուկ-թյուրքերի արշավանքներին: Նրա շուրջն էին հավաքվել տարածաշրջանում հաստատված հայ ավատատերերից շատերը: Սակայն ԺԱ դարի 80-ական թվականներին Փիլարտոսի ստեղծած իշխանապետությունը փլուզվեց: Այն բաժանվեց մի շարք հայկական իշխանությունների:

Կիլիկիայում և նրա մերձակայքում հաստատված հայկական իշխանություններից հարկ է նշել նաև Եդեսիայի բյուզանդական կառավարիչ (դուքս) **Թորոսին**, որը ևս ԺԱ դ. վերջին և ԺԲ դ. սկզբին տարածաշրջանում քաղաքական մեծ հեղինակություն էր վայելում⁵²: Հիշատակված իշխանությունների անկումից հետո դրանց տեղում հաճախ առաջանում էին նոր հայկական ավատական տիրույթ-իշխանություններ:

ԺԱ դարի վերջում, ըստ սկզբնաղբյուրների վկայության, Կիլիկիայում էին հաստատվել հավանաբար նաև **Բագունի**, **Հայկագունի** և **Նաթանայեյան** իշխանական տները, որոնց մասին սկզբնաղբյուրները բավարարվում են հատուկենտ վկայակոչումներով⁵³:

ԺԱ դարի 80-ական թվականներից Կիլիկիայում հաստատվեց **Ռուբեն**⁵⁴ իշխանը՝ հիմք դնելով **Ռուբինյանների** իշխանապետությանը: Նա Բագրատունյաց թագավորության վերջին տիրակալ Գագիկ Կարսեցուն ենթակա իշխաններից⁵⁵ էր, որը հավանաբար ծառայել էր նաև Փիլարտոս Վարաժնունու բանակում:

Փիլարտոս Վարաժնունու ստորականներից էր նաև Գոդ Վասիլ իշխանը (1082-1112), որը ԺԱ դ. 80-ական թթ. ստեղծեց իր իշխանապետությունը եփրատամերձ Քեսուն կենտրոնով⁵⁶: Նրան էին պատկանում նաև Ռաբան, Հռոմկլա, Մարաշ բնակավայրերը: Նա մեծ հեղինակություն էր վայելում Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում հաստատված հայ ազնվականների շրջանում: ԺԲ դ. սկզբին Գոդ Վասիլն իր շուրջը համախմբեց տարածաշրջանում հայտնված հայկական ազատագնդերը, կարողացավ դանիշմանյան գերությունից ազատել Բոհեմունդ Անտիոքացուն⁵⁷: 1112 թ., նրա մահից հետո, այդ իշխանապետությունը, ավելի ճիշտ՝ դրա մի մասը, ժառանգեց նրա հոգեզավակ, Կամսարական Տղա Վասիլը, որը երկարատև համառ պայքարի մեջ մտավ Եդեսիայի կոմս Պադուխի (Բալդուին) դեմ, սակայն անհաջողության մատնվելով՝ հեռացավ Կոստանդնուպոլիս⁵⁸:

Փիլարտոս Հայր. Կիլիկեայ ճոխութեան բուն հիմնադիրը, Հալեպ, 1930: **G. Dedeyan**, *Les Armeniens...*, v. 1, p. 5-357.

⁵² **G. Dedeyan**, *Les Armeniens...*, v. 2, p. 986-1036.

⁵³ Հիշատակված իշխանական տների պատմությանը հայագիտության մեջ դեռևս լուրջ անդրադարձ չի կատարված:

⁵⁴ Ժ. Դեդեյանը մի քանի նոր ենթադրություններ է կատարում նրա ծագման վերաբերյալ (տե՛ս **G. Dedeyan**, *Les Armeniens...*, v. 1, p. 365-374).

⁵⁵ Հմմտ. Սիսուան. համագրություն հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ / հաւաքեալ ի հ. Ղեւոնդեայ վ. Ալիշան, Վենետիկ, 1885, էջ 42-44: Այսօր կարելի է հաստատապես ասել, որ այդ հատվածը հետսամուտ է Սամուել Անեցու ժամանակագրության մեջ (**Լ. Տեր-Պետրոսյան**, Խաչակիրները և հայերը, հտ. Ա, Եր., 2005, էջ 472, հմմտ. **Կ. Մաթևոսյան**, Սամվել Անեցու ժամանակագրության հնագույն ձեռագրերը. - Ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառ, խմբ. Պ. Մ. Մուրադյան, Եր. 2005, էջ 37-48):

⁵⁶ Գոդ Վասիլի ստեղծած իշխանապետության մասին տե՛ս **G. Dedeyan**, *Les Armeniens...*, v. 2, p. 1058-1155.

⁵⁷ **G. Dedeyan**, *Les Armeniens...*, v. 2, p. 1113.

⁵⁸ **G. Dedeyan**, *Les Armeniens...*, v. 2, p. 1162-1168.

Տարածաշրջանում խոր արմատներ էին գցել նաև Պահլավունիները: Անիի անկումից հետո Հյուսիսային Ասորիքում հաստատվեց Գրիգոր Մագիստրոսը, որի սերունդները հսկայական դեր կատարեցին Կիլիկիայում հոգևոր և աշխարհիկ կառույցների ձևավորման գործում: Ապլոարիքը, որը որդին էր 1078 թ. բյուզանդացիների կողմից սպանված Անտիոքի կառավարիչ Վասակի, մինչև 1117 թ. կարողացավ պահել մերձեփրատյան Պիր ամրոցը: Այդ ամրոցն էլ Տղա Վասիլի տիրույթների հետ հետագայում նվաճվեց Եդեսիայի կոմս Պադուխինի կողմից⁵⁹:

ԺԱ դարի վերջին քառորդում և ԺԲ դարում աշխարհագրական դիրքի և երկրամասում հաստատված հայոց հզոր ռազմական ուժի շնորհիվ բարձրանում էր Կիլիկիայի նշանակությունը: Մելջուկյան ռազմարշավներից հետո Բյուզանդական կայսրությունը զգալիորեն կորցրեց իր տիրույթները Փոքր Ասիայում, որի հետևանքով, Մեծ Մելջուկների կայսրության փլուզումից հետո, ձևավորվեցին Կիլիկիայի հարևան՝ **Իկոնիայի** սուլթանությունը⁶⁰ և **Դանիշմանյան** ամիրայությունը (Կապադոկիայում և Փոքր Հայքում)⁶¹, ինչպես նաև Մեծ Հայքի հարավում՝ **Շահ-Արմենների** (Խլաթ կենտրոնով)⁶² և **Արտուքյանների** (Աղձնիքում՝ Ամիդ-Դիարբեքի կենտրոնով)⁶³ ամիրայությունները:

Սակայն Բյուզանդական կայսրությունը Մերձավոր Արևելքում դեռևս չէր կորցրել իր բոլոր տիրույթները: Ըստ միջազգային պայմանագրերի, նրան էին պատկանում ռազմական խոշոր նշանակություն ունեցող Փոքր Ասիայի միջերկրածովյան ափամերձ գոտին և Կիպրոս կղզին⁶⁴: Բյուզանդական կայսրությունը Կիլիկիան և Հյուսիսային Ասորիքը վերանվաճելու լուրջ մտադրություններ ուներ:

Բյուզանդիան ԺԱ դարի վերջերից, ելնելով իր սեփական շահերից, օգնում էր խաչակրաց բանակներին՝ նրանց դեպի Երուսաղեմ ձեռնարկած արշավանքների ժամանակ՝ հույսեր փայփայելով վերադարձնել Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Ասորիքի կորցրած տարածքները:

Բյուզանդիայի հետ կնքված պայմանագրերի համաձայն⁶⁵, խաչակրաց բանակին ուղեկցում էին բյուզանդական զինվորականները: Ուղեկցողների թվում եղել են նաև հայեր: Հայտնի է Գող Վասիլի եղբայր **Բագրատ** (Pancracio) անունով հայ իշխա-

⁵⁹ G. Dedeyan, Les Armeniens..., v. 2, p. 1164.

⁶⁰ Այդ պետության պատմությունը տե՛ս **Cl. Cahen**, Turquie pré-ottoman, Istanbul-Paris, 1988.

⁶¹ Դանիշմանյանների պատմությանն անդրադարձ են կատարել Կլոդ Կահենը, Իբեն Մելիքովը. տե՛ս **Melikoff I.** Danismendides.- Encyclopedie de l'Islam, n. n., t.II, pp. 112-114: Տե՛ս նաև **Ա. Բոզոյան**, Բյուզանդիայի..., էջ 59-98:

⁶² Հայագիտության մեջ այս պետության վերաբերյալ գրվել է լոկ մեկ հոդված, տե՛ս **Հ. Գ. Թուրքյան**, Շահ-ի-Արմեններ, ՊԲՀ, 1964, 4, էջ 117-134:

⁶³ Արտուքյանների պատմության մասին տե՛ս **Cl. Cahen**, Artukides, Enciclopedie de l'Islam, n. n., t. I, pp. 683-688:

⁶⁴ Այդ փաստը հաստատագրված է նաև Ալեքսիոս Ա Կոմնենոսի և Սիցիլիայի նորմանների առաջնորդ Բոհեմունդի միջև 1108 թ. կնքված Դեաբոլի հաշտության պայմանագրում, որի բնագիրը բերված է բյուզանդական մատենագիր Աննա Կոմնենեի «Ալեքսիադա» երկում (**Я. Н. Люварский, М. М. Фрейденберг**, Девольский договор 1108 г. между Алексеем Комнином и Боэмундом, ВВ, т. 21, 1962, с. 260-265): Այդ մասին տե՛ս **Ա. Ա. Բոզոյան**, Բյուզանդիայի..., էջ 71-75:

⁶⁵ **Dölger Fr.**, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches. 2. Teil / Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von P. Wirth, München, 1995, N 1188-1203, S. 143-148.

նը⁶⁶, որն ուղեկցել է խաչակրաց բանակներին Փոքր Ասիայում, ցույց է տվել Կիլիկիա մտնելու և այնտեղից Եդեսիա ու Անտիոք անցնելու ամենակարճ ճանապարհները⁶⁷: Այդ ծառայությունների համար նա Հյուսիսային Ասորիքի մերձեփրատյան շրջանում ամրոցներ է ստացել խաչակիրներից:

Մերձավոր Արևելքի հայկական իշխանապետությունները սկզբում վստահում էին խաչակրաց բանակներին, օգնում նրանց սելջուկների դեմ պայքարում: Սակայն խաչակիրները խաբեությամբ տեր դարձան Եդեսիայի հայկական իշխանությանը՝ սպանելով բյուզանդական դուքս Թորոսին, որի շուրջ էին հավաքվել հայկական ազատագնդերը: Այդ իրադարձությունը տարածաշրջանի հայ ազգաբնակչությանն ու զինվորականությանը հուշեցին ավելի զգույշ լինել խաչակիրների հետ փոխհարաբերություններում: Այս պահից երկարատև պայքար սկսվեց Ռուբինյան իշխանապետության և Անտիոքի խաչակրաց դքսության միջև՝ Դաշտային Կիլիկիային տիրանալու համար:

ԺԱ դարի վերջում և ԺԲ դարի սկզբին ձևավորվեցին Եդեսիայի խաչակրաց կոմսությունը, Անտիոքի լատինական իշխանապետությունը (դքսությունը), Երուսաղեմի թագավորությունը և Տրիպոլիի կոմսությունը⁶⁸, որոնց պատմությունը հաճախ է խաչաձևվում Կիլիկիայում ստեղծված հայկական իշխանապետությունների գոյապայքարի հետ: Միջդինաստիական ամուսնական կապերի շնորհիվ խաչակիրները դաշնակիցներ էին ձեռք բերում Մերձավոր Արևելքի հայ ազգաբնակչության շրջանում, որն օգնում էր նրանց ավելի ամուր դիրքեր գրավել նվաճված տարածքներում, իսկ հայկական իշխանական տները փորձում էին ընդլայնել իրենց քաղաքական ազդեցությունը տարածաշրջանում:

Խաչակրաց այս իշխանությունների, Բյուզանդական կայսրության, Իկոնիայի սուլթանության, Դանիշմանյան ամիրայության, իսկ հետագայում՝ Հալեպի աթաբեկության, Անտիոքի լատին իշխանության հարձակումների պայմաններում ԺԱ դարի վերջից ձևավորվում է Կիլիկիայի Ռուբինյան հայկական իշխանապետությունը:

Ռուբինյանների իշխանապետությունը և նրա պայքարը երկրամասի անկախության համար

Հյուսիս-արևելյան Միջերկրականի շրջակայքում բնակություն հաստատած հայ ազգաբնակչության և զինվորական ջոկատների օգնությամբ **Ռուբեն Ա** (1080-1095) իշխանին հաջողվում է հաստատվել կենտրոնական Տավրոսի գոտում և հայոց անկախ պետականության հիմքը դնել Կիլիկիայում: Հայ պատմագրական ավանդույթը, որին հետևում է Սամուել Անեցու շարունակողը, Ռուբենին համարում է Գագիկ

⁶⁶ Guillaume de Tyr, Chronique / Édition critique par R. B. C. Huygens. Identification des sources historiques et détermination des dates par H. E. Mayer et G. Rösch, Trnholsti, 1986, p. 348.

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 233, 283: Հմմտ. **J. Richard**, Histoire des croisades, Librairie Arthème Fayard, 1996, p. 71-72:

⁶⁸ Մերձավոր Արևելքի խաչակրաց պետությունների մասին ստեղծվել է հսկայածավալ գրականություն: Հղում ենք դրանցից մի քանի կարևորագույնները. **Cl. Cahen**, La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la Principauté franque d'Antioch, Paris, 1940; **J. Richard**, Histoire des croisades, Paris, 1996; **L. Տեր-Պետրոսյան**, Հայերը և խաչակիրները, հտ. Ա, Երևան, 2005:

Բագրատունու ստորականներից մեկը, որը բյուզանդացիների դեմ երկարատև պայքարի ընթացքում տիրել է Կոստանտ (թե՞ Կոստանտ) բերդին և Կոլիմոզոլ անունը կրող բնակավայրին⁶⁹: Ըստ պատմագրական վկայության, այս իշխանի մարմինը թաղված է Կաստաղոն մենաստանում⁷⁰: Որքան էլ սակավ են Ռուբեն Ա իշխանին վերաբերող վկայությունները հայ միջնադարյան պատմագրության մեջ, այնուամենայնիվ նրա անունը հիմք է տվել մերօրյա պատմագրությանը Կիլիկիայում հիմնադրված քաղաքական միավորումը և հաստատած հարստությունը կոչել նրա անունով:

Կիլիկիայի հայկական իշխանությունն ավելի ամրապնդվեց Ռուբենի որդու՝ Կոստանտին Ա-ի (1095-1100) օրոք: 1098 թ. Կոստանտինը գրավեց Լեոնային Կիլիկիայի կարևորագույն հենակետերից մեկը՝ Վահկա ամրոցը, որը և դարձավ Ռուբինյան իշխանական տան անառիկ կենտրոնը: Կոստանտինն ավելի ընդարձակեց իր իշխանության սահմանները ոչ միայն ի հաշիվ սելջուկների, այլ նաև բյուզանդացիների⁷¹: Նրա իշխանության տարիներին Մերձավոր Արևելքում հայտնվեցին խաչակրաց Առաջին ռազմարշավի բանակները, որոնք Կիլիկիայի հարևանությամբ ստեղծեցին իրենց իշխանությունները: Ռուբինյան իշխանները տարածաշրջանում հաստատված մյուս հայկական իշխանությունների հետ համագործակցում էին խաչակիրներին, Մերձավոր Արևելքի մուսուլմանական պետությունների դեմ մղած նրանց պայքարում: Պայքարի այս փուլում իրենց համարելով Բյուզանդական կայսրության անմիջական ժառանգորդներ, Կիլիկիայի գրեթե ողջ դաշտային հատվածի վրա իրենց իշխանությունը փորձեցին տարածել Անտիոքում հաստատված նորման խաչակիրները, որոնք ձեռնոց նետեցին Բյուզանդական կայսրությանը՝ այդ տարածքների *de jure* տերերին: Այս երկու ուժերի միջև Դաշտային Կիլիկիայի համար ծավալված պայքարին տասնամյակներ շարունակ ուշի ուշով հետևում էր Ռուբինյան իշխանությունը: Ռուբինյան իշխան **Թորոս Ա**-ը (1100-1129) շարունակելով իր հոր՝ Կոստանտինի քաղաքականությունը, 1104 թ. իր տիրություններին միացրեց Սիս և Անավարզա քաղաքները՝ փորձելով իր իշխանության սահմանների մեջ ընդգրկել Լեոնային Կիլիկիայի բոլոր ամրությունները:

1108 թ. Դեաբոլի պայմանագրով, որը կնքվել է Բյուզանդական կայսրության և Միցիլիայի նորմանական թագավոր Բոհեմունդի (նաև Անտիոքի խաչակրաց առաջին իշխան) միջև, հիմք դրվեց հյուսիս-արևելյան Միջերկրականում ձևավորված քաղաքական միավորների կողմից միջպետական փոխհարաբերությունների դաշտին: Ըստ այդ փաստաթղթի, Բյուզանդական կայսրությանը պետք է վերադարձվեր Կիդնոս և Հերմոն (Պիրամիս) գետերի միջև ընկած ողջ Դաշտային Կիլիկիան: Համաձայնագրում հիշատակվում են Թորոս Ա և Լևոն Ա Ռուբինյան իշխանները, իբրև Բյուզանդական կայսրության ստորականներ⁷²: Այս տրամադրությանը հետևում է նաև արաբ միջնադարյան պատմագրությունը: Անտիոքում Բոհեմունդին հաջորդած

⁶⁹ Մամուլե, էջ 116: Տե՛ս ծան. 54:

⁷⁰ Նույն տեղում:

⁷¹ Սմբատ, 1856, էջ 74:

⁷² Տե՛ս Ա. Բոզոյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը..., էջ 72-79: Հմմտ. **Анна Комнина**, *Алексиада / Вступительная статья, перевод, комментарий Я. Н. Любарского*, М. 1965, с. 364-372, прим. 1356-1397.

Տանկրեդը ստիպված էր ճանաչել Բյուզանդական կայսրության գերիշխանությունը տարածաշրջանում և հատկապես Դաշտային Կիլիկիայում:

Ռուբինյան իշխանները Կիլիկիայի լեռնային հատվածի անկախությունը պահպանելու համար երկարատև ու ծանր պայքար մղեցին սելջուկյան պետությունների (Բկոնիայի սուլթանություն, Դանիշմանյան ամիրայություն, Խարբերդի Արտուքյան ամիրայություն), խաչակրաց իշխանությունների (Անտիոք ու Եդեսիա) և Բյուզանդական կայսրության դեմ: Այսպես՝ 1107 թ. Բկոնիայի սելջուկները Տավրոսյան լեռների կիրճերով ներխուժեցին Կիլիկիա, կողոպտեցին ու շարժվեցին դեպի արևելք՝ Գող Վասիլի երկիրը: Թորոս իշխանը, դաշնակցելով վերջինիս հետ, **Բերդուսի** մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում զլիսովին ջախջախեց թշնամուն ու ետ շարժեց երկրից⁷³: Ռուբինյանները դարձան Կիլիկիայի լեռնային շրջանների ժառանգական տերերը: 1110/11 թ. Բկոնիայի սուլթանությունը նոր ռազմարշավ ձեռնարկեց դեպի Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք՝ համաձայնեցնելով իր գործողությունները Մոսուլում նստող Սելջուկյան Մեծ սուլթանության հետ: Ռուբինյանները կարողացան խաչակիրների հետ դաշնակցած հակահարված տալ այդ ներխուժմանը և նույնիսկ ամրապնդեցին իրենց իշխանությունը՝ Մանդալե եղբայրներից գրավելով Կիզիստրա ամրոցը⁷⁴: 1126/27 թ. Ռուբինյան Թորոսը դաշնակցում է Բկոնիայի և Դանիշմանյան ամիրայության դեմ պատերազմող Արապին⁷⁵:

Իրերի վիճակը փոխվում է 1129 թ. Թորոս Ա-ի և նրա մանկահասակ որդի Կոստանդինի մահից հետո, երբ Կիլիկիայի իշխանապետության կառավարման լծակները իր ձեռքն է վերցնում Լևոն Ա Ռուբինյանը (1129-1137), որն ըստ Դեաբոլյան պայմանագրի արդեն տիրում էր Լեռնային Կիլիկիայի որոշ շրջանների և համարվում էր Բյուզանդական կայսրության ստորական⁷⁶: 1129 թ. հետո բարձրացող Ռուբինյան իշխանությունը պայքար է սկսում Դաշտային Կիլիկիայի համար: Այդ պայքարում Ռուբինյան իշխանությունը թշնամացավ ոչ միայն Անտիոքի լատին դքսությանը, այլ նաև Բյուզանդական կայսրությանը՝ հետզհետե հրաժարվելով վերջինիս գերակայությունից: Կիլիկիայի հայկական իշխանության փոխհարաբերությունները բարեկամական չէին նաև հյուսիսային հարևանի՝ Դանիշմանյան ամիրայության հետ: Միքայել Ասորիս և Վիլիելմ Սուրացին, ներկայացնելով Թորոս Ա-ի մահից հետո Կիլիկիայում ստեղծված իրավիճակը, Դաշտային Կիլիկիայի համար պայքարող կողմերի մեջ հիշատակում են Բոհեմունդ Բ Անտիոքացուն, որը 1129/30 թ. Կիլիկիայում հետապնդում էր Հալեպի տեր Ռիդվանին, երբ պատահաբար հանդիպում է միմյանց դեմ պատերազմի ելած Լևոն Ա-ին և Դանիշմանյան տիրակալ Էմիր Ղազուն: Թորոս Ա-ի մահից հետո, հավանաբար, խախտվել էր ուժերի հարաբերակցությունը տարածաշրջանում: Հիշատակված սկզբնաղբյուրների վկայությունների մեջ հետաքրքիր է այն փաստը, որ հիմնական բախումը տեղի է ունենում Դանիշմանյան թյուրքերի և Անտիոքի ֆրանկների միջև, իսկ Լևոն Ա-ը հետապնդում է ոչ թե հաղթանակ տարած

⁷³ Մառթեոս Ուռհայեցի, էջ 306, հմմտ. G. Dédéyan, Les arméniens..., p. 504-505.

⁷⁴ G. Dédéyan, Les arméniens..., p.505-507.

⁷⁵ Այս պատերազմի մասին տե՛ս Ս. Բոգոյան, Բյուզանդիայի..., էջ 62-63; G. Dndnyan, Les arméniens..., p. 508-509.

⁷⁶ Ս. Բոգոյան, Բյուզանդիայի..., էջ 80:

Ղազի Դանիշմանյանի գորաջոկատներին, այլ ֆրանկներին⁷⁷: Խաչակրաց Արևելքի պատմիչ Վիլհելմ Սուրացին Բոհեմունդ Բ Անտիոքացու և մահմեդական զորքերի բախման վայրն անվանում է Portus Pallorum (հին ֆրանս. Prn des Pailles), իսկ Միքայել Ասորին Ղազի Դանիշմանյանի զորքերի և Անտիոքի իշխանի գլխավորած բանակի առճակատման վայրը կոչում է Անավարզայի դաշտ: Կարելի է նաև ենթադրել, որ Ղազի Դանիշմանյանը ռազմական դաշինք է կնքել Հալեպի տիրոջ հետ, որի բանակը Ռիդվանի (հավանաբար Հալեպի աթաբեկության գորավարներից) գլխավորությամբ հարձակվել է Անտիոքի դքսության վրա և արշավել մինչև Դաշտային Կիլիկիա⁷⁸:

Չնայած այս դեպքերից մի քանի տարի առաջ Ռուբինյան իշխանությունը Թորոս Ա-ի գլխավորությամբ մասնակցում էր Արապի ստեղծած հակադանիշմանյան զինակցությանը (1125-1127), այժմ, երևում է, որ Լևոն Ա Ռուբինյանը, Կիլիկիայի նկատմամբ Անտիոքի դքսության հավակնություններին հակահարված տալու միտումով և երկրի դաշտային հատվածը գրավելու մտադրությամբ, ավելի է հակվում դեպի Դանիշմանյան ամիրայությունը⁷⁹: Եթե այս դեպքերի առիթով վերհիշենք այդ տարիներին Փոքր Ասիայում տիրող քաղաքական կացությունը, երբ Բյուզանդական կայսրությունը բոլոր ճիգերն էր գործադրում վերսկսելու սևծովյան ափերի գրավումը, ապա ակնհայտ կդառնա, որ Լևոն Ա իշխանը իր գործողություններով օգնելով Ղազի Դանիշմանյանին՝ Բյուզանդական կայսրության այդ տարիների ամենաոխերիմ հակառակորդին, փաստորեն քայլ էր կատարում Բյուզանդական կայսրության ստորակայի կարգավիճակից դուրս գալու և Դանիշմանյան ամիրայության կողմն անցնելու համար: Արդյո՞ք այս փաստը նկատի չունի բյուզանդական մատենագիր Միքայել Իտալիկոսը, որն ուղղակիորեն վկայում է, որ Լևոն Ա Ռուբինյան իշխանը, մերժելով բյուզանդական գերակայությունը, իրեն թագավոր է օծել⁸⁰: Արդյո՞ք Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ Բ-ն համաձայնեցրել էր իր գործողությունները Բյուզանդական կայսրության հետ և հիշատակված իրադարձություններում հանդես էր գալիս նրա դաշնակցի դերում:

Անտիոքի երիտասարդ իշխանի անհեռատես գործողությունները և նրա մահը (1129/30) բացասական հետևանքներ ունեցան Անտիոքի խաչակրաց իշխանության հետագա պատմության վրա: Դաշտային Կիլիկիայում տեղի ունեցած հիշյալ բախման հետևանքով Անտիոքը կորցրեց իր իշխանին և մինչև 1136 թ. ենթարկվելով մերթ Երուսաղեմի թագավորներ Բալդուին (Պաղտին) Բ-ի, ապա (1131 թ. հետո)՝ Ֆուլք Անժուացու, երբեմն էլ Եդեսիայի կոմս Ջոսլին Բ-ի իշխանությանը, զրկվեց ինքնուրույն գործելու հնարավորությունից՝ ժամանակավորապես մոռացության մատնելով Դաշտային Կիլիկիային տիրելու խնդիրը⁸¹: Բոհեմունդ Բ Անտիոքացու մահվան իրադարձությունից մեկ տարի անց՝ 1130/1 թ., ըստ Միքայել Ասորու, Դանիշմանյան Ղազին կրկին արշավում է դեպի կիլիկյան հայկական իշխանություն: Այս անգամ Ղազին նպատակադրվել էր խափանել Բյուզանդական կայսրության հետ Ռուբինյան

⁷⁷ M. S., t.III, p. 227:

⁷⁸ Տե՛ս **Ա. Բոզոյան**, Բյուզանդիայի..., էջ 81-82:

⁷⁹ **Ա. Բոզոյան**, Բյուզանդիայի..., էջ 83:

⁸⁰ **Հ. Մ. Բաթթիկյան**, Միքայել Իտալիկոսի 77777Ներբողյանը88888 և Կիլիկիայի Հայոց առաջին թագավորի խնդիրը, ՊԲՀ, 1984, 4, էջ 218: Այս մասին տե՛ս նաև **G. Dndnyan**, Les arméniens..., p. 531-532:

⁸¹ **Ա. Բոզոյան**, Բյուզանդիայի..., էջ 84:

իշխանության համատեղ գործողությունները, հակաբյուզանդական և հակալատին դաշինքի մեջ ներգրավել Լևոն Ա Ռուբինյան իշխանին: Ռուբինյանների և Դանիշմանյանների միջև հաստատված հաշտությունը բավական լուրջ դաշինք էր ընդդեմ Բյուզանդական կայսրության⁸²: Կիլիկիայի Ռուբինյան հայկական իշխանությունը դրանով ազդարարում էր, որ այլևս Բյուզանդական կայսրության ստորական չէ: Այս պահվածքի անուղղակի վկայություն կարելի է համարել նաև այն, որ Լևոն Ա իշխանը Դաշտային Կիլիկիայում տարածքներ է շնորհում Հովհաննես Բ Կոմնենոսի դեմ ապստամբած և Բյուզանդական կայսրության սահմանները լքած Իսահակ Կոմնենոսին⁸³:

Լևոն Ա Ռուբինյանը 1132 թ. փորձում է օգտվել Դանիշմանյան Ղազիի հետ կնքած հաշտության պայմանագրից և ներխուժում է Դաշտային Կիլիկիա: Այդ իրադարձությունները գրանցող ժամանակագիր Սամուել Անեցին և տարեգիր Սմբատ Սպարապետը միմյանց հակասում են ժամանակագրության խնդրում: Այս դեպքերի թվագրման համար հակված ենք ընդունել Սմբատ Սպարապետի առաջարկած 1132 թ., որովհետև ենթադրում ենք, թե այս իրադարձությունները կապված են Իսահակ Կոմնենոսին Կիլիկիայից վտարելու անցուղարձերի և Ռուբինյան հայկական իշխանությունն ինքնանկախ հայտարարելու փաստի հետ: Այս ժամանակով կարելի է թվագրել Դաշտային Կիլիկիայի Մսիս (Մոպսուեստիա), Ադանա և Տարսոն քաղաքների վերջնական անցումը Ռուբինյան իշխանության ենթակայության տակ, որով սրվում են նաև փոխհարաբերությունները Անտիոքի լատին իշխանության հետ: Անտիոքի իշխանության դեմ պայքարում Եդեսիայի կոմսությունը դառնում է Լևոն Ա-ի ժամանակավոր դաշնակիցը⁸⁴:

Կիլիկյան իշխանապետությունը 1129-1136 թթ. կենաց և մահու պայքար էր մղում Բկոնիայի սուլթանության, Դանիշմանյան ամիրայության և Անտիոքի լատին դքսության, Բյուզանդական կայսրության և նրա դրածոների դեմ: Բախման հիմնական պատճառը և թատերաբեմը Դաշտային Կիլիկիան էր⁸⁵: Այս թվականների ընթացքում Լևոն Ա Ռուբինյան իշխանն առաջին անգամ բացահայտորեն արտահայտեց իր նպատակը՝ տիրել Դաշտային Կիլիկիային: Այդ պայքարի ընթացքում նա փորձում է թոթափել բյուզանդական ստորակայությունը և, հավանաբար, իրեն անկախ է հռչակում, ինչն էլ պատճառ է դարձել բյուզանդական մատենագիր Միքայել Իտալիկոսի համար, բնութագրել Լևոն Ա-ին իբրև ինքնակոչ⁸⁶: 1135/6 թ. Անտիոքի նորակոչ իշխան Ռայմոնդ Պուատիեն, տեսնելով, որ անկարող է զենքի ուժով ընկճել Լևոն Ա Ռուբինյան իշխանին⁸⁷, դիմում է խորամանկության, և նրան զերի է վերցնում⁸⁸: Տարածաշրջանի քաղաքական հաշվեկշիռը պահպանելու մտահոգությամբ Բյուզանդական կայսրությունը, որը չէր հրաժարվել Կիլիկիայի նկատմամբ հավակ-

⁸² Տե՛ս **Ա. Բոգոյան**, Բյուզանդիայի..., էջ 85-86:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 66, 86:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 86-91:

⁸⁵ Տե՛ս **Ա. Բոգոյան**, Բյուզանդիայի..., էջ 61-70, 81-94:

⁸⁶ **P. Lamma**, La spedizione di Giovanni Comneno in Cilicia ed in Siria in un panegirico inedito di Michele Italo, Estratto dal vol. IV Serie V delle Memorie della Accademia delle Scienze di Bologna, Classe di Scienze Morali, Bologna, 1952, p. 3-28; հմմտ. **Հր. Բաթթիկյան**, Միքայել Իտալիկոսի..., էջ 216-220:

⁸⁷ Լևոնը Թորոս Ա-ի եղբայրն էր՝ Կոստանդին Ա-ի կրտսեր որդին:

⁸⁸ Տե՛ս **Ա. Բոգոյան**, Բյուզանդիայի..., էջ 80, 95-97:

յան տիրապետության տակ, Կիլիկիան նվաճելուց հետո նոր ճեղքվածքներ առաջացան Իկոնիայի սուլթանության և Բյուզանդական կայսրության դիվանագիտական փոխհարաբերություններում⁹⁵։ Քաղաքական այս փոփոխական իրադրությամբ պետք է բացատրել Հովհաննես Բ Կոմնենոսի երկրորդ կիլիկյան ռազմարշավի (1143 թ.) կազմակերպումը։ Հովհաննես Բ-ին փոխարինած Մանուել Ա կայսրը ևս իր արևելյան քաղաքականության մեջ շարունակում էր կարևոր տեղ հատկացնել Կիլիկիային։

1140-ական թթ. Կոստանդնուպոլսում գերության մեջ մահանում են Լևոն Ա իշխանը և նրա ավագ որդին, իսկ մյուս որդուն՝ **Թորոսին**, Բ խաչակրաց ռազմարշավի (1148 թ.) նախօրյակին (կամ ընթացքում) հաջողվում է փախչել և կրկին հայտնվել Կիլիկիայում՝ օգտագործելով բարենպաստ քաղաքական իրադրությունը⁹⁶։

Թորոս Բ իշխանը (1148/51-1169) իր եղբայրների՝ Ստեփանեի և Մլեհի օգնությամբ կարողանում է կրկին տիրանալ հայրենական գրեթե բոլոր տիրույթներին։ Իկոնիայի սուլթանության և Բյուզանդական կայսրության դեմ վարած երկարատև պատերազմներից հետո նա իր իշխանությունը հաստատում է նաև Դաշտային Կիլիկիայում, որի նկատմամբ հավակնություններ ունեին Բյուզանդական կայսրությունը և Անտիոքի իշխանապետությունը։ Պիտի ընդգծել, որ տարածաշրջանում բավական հզոր իշխանություն էր հետզհետե ձեռք բերել Հալեպի աթաբեկ Զանգին, որը ԺԲ դարի 40-ական թթ. տեր դարձավ Եդեսիայի կոմսության գրեթե բոլոր տիրույթներին։

1148-1151 թթ. ընթացքում Կիլիկիայում կրկին վերածնվեց Ռուբինյան հայկական իշխանությունը վերականգնելու գաղափարը։ Խաչակրաց ռազմարշավն ավելի ակտիվացրեց քաղաքական պայքարը Հյուսիսային Ասորիքում և կարևոր խթան դարձավ այդ տարածաշրջանի քրիստոնյա ժողովուրդների քաղաքական ուժերի աշխուժացման համար։ Կարելի է նկատել, որ Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությունը վերականգնելու համար ամենահարմար պահը Երկրորդ խաչակրաց ռազմարշավի հետևանքով Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Ասորիքում ստեղծված բարդ քաղաքական իրադրությունն էր⁹⁷։ Այս անգամ արդեն, իրոք, հող էր նախապատրաստվել Լևոնի որդիների Կիլիկիա վերադառնալու համար։ Ռուբինյան իշխանության վերականգնման գործին լծվեց Լևոն Ա իշխանի ավագ որդին՝ Թորոս Բ-ն, և օգտագործելով քաղաքական նպաստավոր իրադրությունը մեծ հաջողությամբ իրականացրեց այդ հանձնառությունը⁹⁸։

Կիլիկիայում Ռուբինյան իշխանության վերականգնումը մի քանի տարում բարդ քաղաքական խնդիր էր, մանավանդ, որ բյուզանդական իշխանություններն ամեն գնով խոչընդոտում էին այդ քայլերին։ Թորոս Բ Ռուբինյանը պետք է կարողանար շահել Կիլիկիայի բազմազգ բնակչության համակրանքը, օգտագործեր նրանց քաղաքական և տնտեսական հզորությունը։ Այդ առումով հետաքրքիր է Միքայել Ասորու վկայությունը, թե Թորոս Բ Ռուբինյանի իշխանությունը վերականգնելու գործում աջակցել է Անավարզայի հակոբիկ Եկեղեցու մետրոպոլիտ Աթանասը։ Ռուբինյան իշ-

⁹⁵ Ա. Բոգոյան, Բյուզանդիայի..., էջ 123։

⁹⁶ Տե՛ս Ա. Բոգոյան, Բյուզանդիայի..., էջ 164-190։

⁹⁷ Ա. Բոգոյան, Բյուզանդիայի..., էջ 181։

⁹⁸ Տե՛ս նաև **Բաբգեն Աթոռակից Կաթողիկոս**, Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ ազգային մատենադարանի Հայոց, Անթիլաս 1961, սյուն 205։

խանին են միանում նաև Լեոնային Կիլիկիայի «բազմաթիվ հայեր և ֆրանկներ»: ԺԲ դարի երկրորդ կեսին Կիլիկիայում կողք-կողքի բնակվում էին հույներ, հայեր, ասորիներ, լատիններ, տեղ-տեղ նույնիսկ՝ սելջուկ թյուրքեր: Այդ իսկ պատճառով Ռուբինյան հայկական իշխանությունը, որը տարածքային առումով կտրված էր Մեծ Հայքի ազգային-մշակութային հողից ու չունեի Կիլիկիայում պետականություն ստեղծելու և վարչական ապարատ կազմակերպելու երկարատև ավանդներ, միայն հայկական համայնքի մեջ պարփակված չէր կարող պետականություն հաստատել և իր իշխանությունը պարտադրել հարևան ժողովուրդներին: Հարկավոր էր համաձայնության գալ տարածքը բնակեցնող հիմնական կրոնական համայնքների, ժողովուրդների և հարևան պետությունների հետ:

Կիլիկիայի տարածքում բնակվող ասորիների (ավելի ճիշտ՝ հակոբիկ ասորական Եկեղեցու ներկայացուցիչների) համար Կիլիկյան իշխանության հզորացումը մի գործոն էր, որն առողջ պտուղներ էր խոստանում: Միքայել Ասորու պատմածից պիտի ենթադրել, որ Ռուբինյանները Կիլիկիայի իշխանության սահմաններում անձեռնմխելի են հայտարարել հակոբիկ Եկեղեցու ունեցվածքը և Հայոց Եկեղեցուն համահավասար իրավունքներ են ընձեռել: Ռուբինյանները փորձում էին տարբեր կրոնական և եկեղեցական ավանդություններ ունեցող ժողովուրդների հետ փոխհարաբերություններ մշակելիս հաշտության եզրեր գտնել: Չնայած երկրամասում հայերն սկսել էին մեծամասնություն կազմել՝ իրենց ձեռքը վերցնելով քաղաքական իշխանությունը, սակայն նրանք շարունակում էին իրենց դեռևս համարել տարագրվածներ⁹⁹: Այդ է պատճառը, որ Թորոս Բ Ռուբինյանը, բացի հակոբիկ ասորիներից, փորձում է շահել նաև խաչակիրների համակրանքը, և ամուսնանում է Ռապանի տեր ֆրանկ Սիմոնի դստեր հետ¹⁰⁰: Եդեսիայի կոմս Ջուսլին Բ-ի և նրա ստորականների համար Թորոս Բ Ռուբինյանը բնական դաշնակից էր, որովհետև այդ ժամանակ վերջինիս թշնամիների մեջ էր Իկոնիայի սուլթանությունը, որը տեր էր դարձել (Ջահանի շրջանի հետ միասին) Լեոնային Կիլիկիայի մի շարք կարևոր ամրոցների, իսկ արևմտաեփրատյան շրջանում փորձում էր Եդեսիայի իշխանությունից գրավել Մարաշը և հարակա շրջանները¹⁰¹: Հալեպի աթաբեկ Նուր ադ-Դինին ևս ձեռնադրել էր Իկոնիայի հզորացումը վերոհիշյալ տարածքում և հատկանշական է, որ նա 1148 թ., Ինաբի ճակատամարտից առաջ, դաշինք է կնքում Ջուսլին Բ-ի հետ¹⁰²: Գ խաչակրաց ռազմարշավի ընթացքում ստեղծված քաղաքական իրադրությունը նպաստավոր էր Կիլիկիայում հայկական իշխանությունը վերականգնելու համար:

Ռուբինյան իշխանության հզորացմանն ամեն գնով խանգարում էին բյուզանդական կողմնորոշում ունեցող Հեթումյանների, Հայկազունիների և Նաթանայելյանների

⁹⁹ Նույնիսկ ԺԳ դարում հայերն իրենց Կիլիկիայի իսկական բնիկ տեր չէին համարում: Այդ մասին հետաքրքիր տեղեկության ենք հանդիպում Գևորգ Սկևռացու վարքում, տե՛ս **Է. Բաղդասարյան**, Գևորգ Սկևռացու 7777-Վարքը 8888, Բանբեր Մատենադարանի, 7, էջ 412:

¹⁰⁰ Ժամանակաշրջանի պատմությունը հարուստ է հայ և լատին ազնվականական տների ամուսնական կապերով, տե՛ս **R.Sdt-Collenberg W.H.** The Rupenides, Hethumides and Lusignans. The Structure of the Armeno-Cilician Dynasties, Paris, 1963:

¹⁰¹ **Սաաթեոս Ուռհայեցի**, էջ 396, **Գ. Յովսեփեան**, Հիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 359:

¹⁰² M. S., t. III, p. 282: Միքայել Ասորին ընդգծում է, որ Եդեսիայի կոմսության և Հալեպի աթաբեկության միջև հաստատված դաշինքը հարվածում էր նաև Անտիոքի իշխանության կենսական շահերին:

իշխանական տները: Կարծես Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությունը վերածվել էր մի երկրի, որին Բյուզանդական կայսրությունը ամեն կերպ փորձում էր պահել իր սատելիտների ծիրում և թույլ չէր տալիս դուրս գալ Մերձավոր Արևելքում բորբոքվող քաղաքական խմորումների ոլորտ: Երկրի փաստացի իշխանությունը վերականգնելու համար Թորոս Բ-ին հարկավոր էր դիմել ռազմական հակամարտության:

1151-1152 թթ. Թորոս Բ իշխանը ջախջախիչ պարտության ենթարկեց երկրամասի բյուզանդական զորամիավորումներին, գերեվարեց Կիլիկիայի բյուզանդամետ իշխաններին, որոնց մեջ յուրահատուկ դիրք էր գրավում Լամբրոնի տեր Օշին Հեթումյանը, իսկ բյուզանդական զորքերի հրամանատարներն էին Կիլիկիայի դուքս Թումասը, ապա՝ Անդրոնիկոս Կոմնենոսը¹⁰³: Բյուզանդամետ իշխաններն Օշին Լամբրոնացու գլխավորությամբ ստիպված էին փրկագին վճարել և ճանաչել Թորոս Բ-ի գերագահությունը: Այս անհաջողություններից մեկ տարի անց Բյուզանդիան դրդեց Իկոնիայի սուլթանությանը հարձակվել Կիլիկիայի վրա: Իկոնիայի զորքերը ներխուժեցին Կիլիկիա, սակայն Թորոս Բ-ը կարողացավ բանակցությունների միջոցով խուսափել ռազմական խոշոր բախումից: Այնուամենայնիվ, երկիշխանությունը Կիլիկիայում շարունակվում էր: Թորոս Ռուբինյանը մի կողմից ստանում էր բյուզանդական տիտղոսներ, մյուս կողմից՝ նրա իշխանությանը զուգահեռ կայսրությունը նշանակում էր իր կառավարիչներին: 1154-1156 թթ. Մանուել Ա Կոմնենոսը փորձում է ընկճել Թորոս Բ Ռուբինյանին՝ նրա դեմ հրահրելով մերթ Իկոնիայի սուլթանությանը, մերթ Անտիոքի լատին իշխանությանը: Սակայն երբ ձախողվեց նաև այս մտահղացումը, և հիշյալ քաղաքական միավորումները դաշինք կնքեցին ընդդեմ Բյուզանդիայի, ավելին՝ Կիլիկիայի և Անտիոքի տերերը 1156 թ. ռազմարշավ ձեռնարկեցին դեպի Կիպրոս, Մանուել Ա-ը որոշեց կրկին ներխուժել Կիլիկիա և Անտիոք: Անշուշտ, Բյուզանդական կայսրությունը չէր կարող համակերպվել ո՛չ Դաշտային Կիլիկիայի և առավել ևս՝ ո՛չ էլ Կիպրոսի կորստի հետ:

1158 թ. Բյուզանդական կայսր **Մանուել Ա Կոմնենոսը** ներխուժեց Կիլիկիա: Այս անգամ ևս իր դիվանագիտական հմտությամբ փայլեց Թորոս Բ իշխանը: Նա սկզբում քաշվեց լեռները, ապա Անտիոքի դքսի հետ միացավ Մանուել Ա Կոմնենոսի ստեղծած հակահալեպյան դաշինքին: Ընդունելով Բյուզանդական կայսրության գերակայությունը, նա փրկեց երկիրը նոր ավերածություններից: Թորոս Բ-ն իր մասնակցությունը բերեց Մանուել Ա Կոմնենոսի հալեպյան ռազմարշավին, իսկ հետագայում մասնակցեց 1164 թ. տեղի ունեցած Հարիմի ճակատամարտին: Իհարկե այս ճակատամարտում բյուզանդական բանակի պարտությունից հետո, կայսրության դիրքերը տարածաշրջանում բավական թուլացան: Ուշագրավ է, որ Թորոս Բ-ն ճակատամարտի վճռական պահին իր զորքով հեռացել է բախման վայրից¹⁰⁴:

Բուն Կիլիկիայում հասունանում էր բյուզանդամետ իշխանների դեմ պայքարը: Նման բախումներ թույլ չտալու միտումով տարածաշրջանի գործերին միջամտում է Հռոմկլայի Հայոց Կաթողիկոսաբանը: Հայոց Հայրապետի եղբայր Ներսես Շնորհալին 1165 թ. հանձն է առնում երկու կողմերի միջև հաշտարար դատավորի դերը: Այս շրջանակներում Բյուզանդական կայսրության հետ սկսվում են երկարատև բանակցություններ հայկական և բյուզանդական Եկեղեցիների միության խնդրի շուրջ:

¹⁰³ Ս. Բոգոյան, Բյուզանդիայի..., էջ 196-202:

¹⁰⁴ Տե՛ս Ս. Բոգոյան, Բյուզանդիայի..., էջ 206-207:

Սկսված երկխոսությունը շարունակվեց մինչև 1178 թ., այնուհետև երկար դադարից հետո վերսկսվեց ԺԲ դարի վերջին:

Կիլիկիայի իշխանության արևելքում հետզհետե հզորանում էր Հալեպի աթաբեկությունը, որը Բյուզանդական կայսրության դեմ պայքարում փորձում էր օգտագործել կիլիկյան գործունը: Ուշագրավ է, որ աթաբեկ Նուր ադ-Դինի ստորական էր դարձել Թորոսի եղբայր Սլեհը, երբ նրանց եղբայր Ստեփանեն 1162 թ. զոհվել էր բյուզանդական զորահրամանատար Անդրոնիկոս Կոմնենոսի լարած որոգայթում¹⁰⁵:

Հավանաբար 1170 թ., բյուզանդական տիրապետության վերջին մնացորդները մաքրելու միտումով, Թորոս Բ-ի մահից հետո, Կիլիկիայում տեղի է ունում հեղաշրջում, որի զոհն է դառնում Թորոս Բ իշխանի մանկահասակ որդի Ռուբեն Բ-ն (1169-1170): Իր եղբորը փոխարինելու համար, Նուր ադ-Դինի զորամիավորներով տարածաշրջան է շտապում Սլեհ իշխանը: Հայկական սկզբնաղբյուրները Թորոս Բ-ի ժառանգի սպանության մեջ մեղադրում են Սլեհին՝ ակնարկելով նրա հակաբյուզանդական կամ մուսուլմանամետ դիրքորոշումը: Հավանաբար այդ դիրքորոշման դրսևորման փաստերից մեկն էլ Թորոսի մանկահասակ որդու անժամանակ մահն էր¹⁰⁶: Այդ իրադարձությունը տեղի ունեցավ Հռոմկլայում, ուր իր խնամակալի հետ ապաստան էր գտել մանկահասակ իշխանագունը:

Թորոս Բ-ի եղբոր՝ **Սլեհի**¹⁰⁷ գահակալության (1170-1175) տարիներին ուժեղացավ պայքարը Բյուզանդական կայսրությունից Կիլիկիայի կախումը վերացնելու համար: Սլեհը 1173 թ. բյուզանդացիներից ազատագրեց Դաշտային Կիլիկիայի մեծ մասը: Մյուս կողմից նա բախվեց Անտիոքի դքսության հետ: Շարունակելով իր երբայր Թորոսի քաղաքականությունը, Սլեհը պաշարեց Լամբրոնը՝ բյուզանդամետ կողմնորոշման արծվաբույնը՝ ստիպելով իշխան Հեթումին ճանաչել Ռուբինյանների գերագահությունը¹⁰⁸: Խաչակրաց պետությունների և բյուզանդացիների դեմ ուղղված թշնամական քաղաքականությունը չհամախմբեց երկրի առանց այդ էլ ջլատված ուժերը, իսկ դեպի Հալեպի աթաբեկություն միտված դաշինքի քաղաքականությունն ավարտվեց նոր հեղաշրջումով: 1175 թ. Սլեհը դավադրաբար սպանվեց: Կիլիկիան միավորելու նրա կարևորագույն վաստակներից կարելի է համարել Միս քաղաքը իշխանապետության կենտրոնի վերածելու նրա ձեռնարկած քայլերը¹⁰⁹, թեպետ Տարսուսի հետ մրցակցությունը դեռևս երկար շարունակվեց:

Հերթական հեղաշրջման հետևանքով, Կիլիկիայում իշխանությունն անցավ Ստեփանեի որդի Ռուբենին (1175-1187), որը Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը հզոր, ինքնանկախ պետություն դարձնելու կողմնակից էր: Հիշարժան է նաև այն փաստը, որ նրա քեռին Պապեռոնի Հեթումյան իշխանն էր: Այս հանգամանքը թույլ էր տալիս թուլացնել Ռուբինյան և Հեթումյան տոհմերի միջև բոլորովաժ հակամարտությունը: Ռուբեն Գ-ի ողջ գործունեությունը կենտրոնացավ Լեոնային և Դաշտային Կիլիկիաների օրգանական միացմանը նպաստող քաղաքական կուրս վարելու գաղափարի

¹⁰⁵ Տե՛ս **Ա. Բոզոյան**, Բյուզանդիայի..., էջ 204:

¹⁰⁶ Այս մասին տե՛ս **Սմբատ**, 1859, էջ 101:

¹⁰⁷ Դեռևս Թորոս Բ Ռուբինյանի իշխանության տարիներին, մտնելով Հալեպի աթաբեկ Նուր ադ-Դինի մոտ ծառայության, նա ստացել էր Գուրա (Կուրիս) քաղաքն իր շրջակայքով (տե՛ս **Սմբատ**, 1856, էջ 88):

¹⁰⁸ Տե՛ս **Սմբատ**, 1859, էջ 101:

¹⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 102:

շուրջ, որի իրագործման համար էլ նա ընդդեմ Անտիոքի իշխանապետության դաշնակիցներ էր փնտրում տարածաշրջանում: Պատմական թատերաբեմում Ռուբենին կարելի է համարել հորեղբոր գործի շարունակող, քանի որ նա չփորձեց կտրուկ քայլերով իր դեմ թշնամացնել շրջակայքի մուսուլմանական իշխողներին: Ռուբենն ուշիուշով հետևում էր տարածաշրջանում տեղի ունեցող քաղաքական փոփոխություններին: Նա փորձեց հաշտության եզրեր գտնել Կիլիկիայի բյուզանդամետ իշխանների հետ, որոնք Բյուզանդական կայսրության թուլացմանը զուգընթաց կորցնում էին տարածաշրջանում իրենց հեղինակությունը: Այդ իշխանություններն իր հովանու տակ ներգրավելու Ռուբեն Գ իշխանի քաղաքականությունն ավելի իրատեսական էր, քանի որ նրա մայրը Պապեռոնի Հեթումյան իշխանական ընտանիքի դուստրն էր:

1176 թ. **Միրիոկեֆալեի** ճակատամարտում բյուզանդական բանակը ջախջախիչ պարտություն կրեց Իկոնիայի սուլթանությունից: Դրանից հետո Բյուզանդական կայսրությունն ամբողջովին զիջեց իր դիրքերը Փոքր Ասիայում: Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությունը կարող էր ամբողջովին ձերբագատվել կայսրության ստորակայի կարգավիճակից: Այդ ճակատամարտից հետո Ռուբինյանները թոթափելով բյուզանդական ենթակայությունը, փաստացի անկախություն ձեռք բերեցին, իսկ երկու տասնամյակ անց նաև հարևան երկրների կողմից ճանաչվեցին իբրև թագավորական հարստություն:

Օգտվելով բարենպաստ հանգամանքից, Մլեհին հաջորդած **Ռուբեն Գ** իշխանն¹¹⁰ ազատագրեց բյուզանդացիների տիրապետության տակ գտնվող Դաշտային Կիլիկիայի **Ադանա** և **Տարսուս** քաղաքները՝ միաժամանակ ստիպված լինելով հակահարված տալ 1180 թ. Կիլիկիա ներխուժած Սալահ ադ-Դինի հրոսակներին: **Ռուբեն Գ**-ն նաև շարունակեց պայքարը Հեթումյաններին իրեն հպատակեցնելու համար, սակայն Լամբրոնի իշխան Օշինն այս անգամ դաշինք կնքեց Անտիոքի դքսության հետ: Ռուբեն Գ-ն ևս փորձեց դաշնակիցներ գտնել խաչակիրների շրջանում և ամուսնացավ Երուսաղեմի թագավորության ստորակա, Կրակի (Քարաք) իշխան Օնֆրուա Գ Տորոնացու դստեր՝ Իզաբելի հետ¹¹¹: Հույս չունենալով զենքի ուժով Ռուբինյաններից խլել Դաշտային Կիլիկիան, Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Գ-ն դիմեց խորամանկության: 1185 թ. նա Ռուբեն Գ-ին հրավիրեց Անտիոք և դավադրաբար ձերբակալեց, ապա ներխուժեց Կիլիկիա¹¹²: Սակայն այստեղ զավթիչների դեմ ելավ Ռուբենի կրտսեր եղբայր Լևոն Բ իշխանը և նրանց երկրից դուրս վռնդեց: Լևոնն, այնուամենայնիվ, ստիպված էր մոծել մեծ փրկագին, տալ Ադանա և Մսիս քաղաքները, որպեսզի եղբորն ազատի գերությունից: Այս իրադարձությունից հետո Ռուբեն Գ-ն հավանաբար հրաժարվեց իշխանական գահից հոգուտ կրտսեր եղբոր¹¹³:

ԺԲ դարի ընթացքում մղված երկարատև պայքարից հետո Ռուբինյան իշխանությունն ամրապնդեց իր դիրքերը Կիլիկիայում: Ներքին և արտաքին հմուտ քաղաքականության շնորհիվ Ռուբինյան իշխանական տունը կարողացավ իր շուրջը հա-

¹¹⁰ Ռուբենը Մլեհի եղբոր՝ Ստեփանեի ավագ որդին էր:

¹¹¹ Տե՛ս **Մմբաստ**, 1859, էջ 282, հմմտ. **R. Grousset**, Histoire des Croisades..., t. III, p. 684.

¹¹² Հստ Միքայել Ասորի պատմիչի, Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Գ-ը այդ քայլը կատարել է՝ այն համաձայնեցնելով Սալահ ադ-Դինի հետ (հմմտ. **Ալիշան**, Սիսուան, էջ 454 ծան. 2):

¹¹³ Հմմտ. **Մմբաստ**, 1859, էջ 104:

մախմբել Կիլիկիայի հիմնական ռազմական ուժերը և ստեղծել հզոր պետություն: Այդ էր պատճառը, որ Լևոն իշխանը, դեռևս թագավորական թագը չստացած, սկզբնաղբյուրներում անվանվում էր նաև ինքնակալ¹¹⁴:

Կիլիկիայի հայկական թագավորության հռչակումը

Իր գահակալության առաջին՝ իշխանական շրջանում (1187-1198) Լևոն Ռուբինյանն ընդարձակեց և ամրապնդեց սեփական պետության սահմանները, որոնք ընդգրկում էին Իսադրիայից մինչև «Դրունք Ասորուց» անվանվող կիրճը: Դա նպաստեց երկրի միջազգային հեղինակության բարձրացմանը: Միջազգային առևտրում մեծ կշիռ սկսեցին ձեռք բերել կիլիկյան նավահանգիստները, ուր ձեռնտու պայմաններով իրենց առևտուրն էին անում իտալական քաղաք-պետություններ Վենետիկը, Ջենովան և Պիզան: Այդ նշանակում էր, որ տարածաշրջանը թոթափել էր Բյուզանդական կայսրության առևտրատնտեսական վերահսկողությունը: Հատկանշական է, որ մինչև ԺԳ դարի սկիզբը կիլիկյան ափերում կատարվող առևտուրը կարգավորվում էր Բյուզանդական կայսրության հետ կնքված պայմանագրերով: Կիլիկիան հետզհետե դարձավ Միջերկրական ծովի արևելյան ափի ամենագործող պետություններից մեկը, որին անկարելի էր շրջանցել արևելք-արևմուտք քաղաքական և տնտեսական փոխհարաբերություններում: Եվրոպական միջնադարյան պատմագրության մեջ այն անվանվում է Հայոց թագավորություն, Փոքր Հայք կամ Արմենիա: Հայկական սկզբնաղբյուրներում այն անվանվում է Կիլիկյան աշխարհ կամ Հայոց աշխարհ:

ԺԲ դարի 80-ական թվականներին Հյուսիսային Ասորիքում տեղի ունեցած քաղաքական կարևոր փոփոխություններ: Եգիպտոսի սուլթան Սալահ ադ-Դինը իր պետությանը միավորեց Հալեպի աթաբեկությունը և սկսեց մեկը մյուսի ետևից նվաճել Մերձավոր Արևելքի խաչակրաց պետությունները: 1187 թ. ընկավ Երուսաղեմը: Եվրոպայում նոր խաչակրաց ռազմարշավ կազմակերպելու կոչեր հնչեցին: Քաղաքական այս համաշխարհային խաղի մեջ ներգրավված էր նաև Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը, որը 1184/5 թ. դեսպանագնացություններ էր ուղարկել Հռոմի Պապերին և Գերմանական կայսրերին: Այդ դեսպանագնացությունների հիմնական նպատակն էր համոզել Եվրոպային և պապական կուրիային, օգնության ձեռք մեկնել խաչակրաց Արևելքի քրիստոնյաներին: Ակնհայտ էր նաև Արևմտահռոմեական կայսրության և Հռոմի պապության կողմից Ռուբինյանների՝ իբրև թագավորական տան ճանաչումը:

Այս նույն ժամանակին (1184/5) է վերաբերում պատմիչների այն տեղեկությունը, ըստ որի Լևոն Բ իշխանը իր եղբայր Ռուբենի դուստրերին ամուսնացնում է Գրիգոր Դ Տղայի ազգական, Սասունի իշխան Չորսվանելի երկու որդիների հետ, իսկ մի քանի տարի անց, կաթողիկոսի մահից (1193 թ.) հետո, սպանել է տալիս նրանց ամուսիններին: Այս ամուսնությունների թվագրումով կարելի է ճշտել նաև Լևոն Բ-ի իշխան դառնալու թվականը¹¹⁵: «Յետ ամսեան ժամանակի՝ յորում վաղճանեալ էր կա-

¹¹⁴ Տե՛ս Ներսես Լամբրոնացու առ Լևոն թողթը:

¹¹⁵ 77777 Առաջին գործ Լեւոնի ի դէպ էր լինել՝ և եղել իսկ, ճանաչել և հատուցումն առնել երախտեաց եղբոր իւրոյ ... Այլ թէ եւ Փիլիպէ, հազիւ թէ հնգամեայ եւ վեցամեայ... (ամուսնացնում է) Հեթում և Շահնշահ, որդիք Չորստուանելի մեծատոհմ իշխանի Սասնոյ, և քեռ կաթողիկոսին Հայոց (Գր. Տղայոյ)... որոց

թողիկոսն Գր. Տղայ (ի 16 մայիսի), մեռան և երկոքին սոքա եղբարք, ոչ յայտնի ինչ բռնորէն մահուամբ...»¹¹⁶: Հատկանշական է, որ դինաստիական այս ամուսնություններով Լևոն Բ իշխանը փորձում էր կայունացնել երկրի ներքին վիճակը: Պատմության առեղծվածներից է, թե ի՞նչ կապի մեջ է Գրիգոր Դ Տղայի և Չորտվանելի երկու որդիների անժամանակ մահը: Չորտվանելի որդի Հեթումի խաղացած դերը Լևոնի իշխանության տարիներին բավական նշանակալի է եղել: Այդ է վկայում 1194 թ. Անտիոքի գրավման ռազմարշավին նրա մասնակցությունը¹¹⁷:

Ռուբեն Գ իշխանի այրիացած դստերին Լևոն Բ իշխանը հետագայում ևս օգտագործեց իր արտաքին քաղաքականության որոշակի խնդիրներ լուծելու մտահոգությամբ: Նրանցից երեցին՝ Ալիսին, 1194/5 թ. Լևոնը երկրորդ անգամ ամուսնացնում է Անտիոքի իշխանի անդրանիկ որդի Ռայմոնդի հետ՝ պայմանով, որ այդ միությունից ծնված զավակը ժառանգեր Անտիոքի և Կիլիկիայի իշխանական գահերը: Լևոնի ողջ նպատակը այս երկու պետական միավորների միացումն էր: Հատկանշական է, որ Լևոնն էլ 1189 թ. ամուսնացել է Անտիոքի դքսի աներձագի դուստր Զապլունի կամ Իզաբելի հետ¹¹⁸: Առաջին կնոջ մահից հետո, 1210 թ., Լևոնն ամուսնացավ Կիպրոսի թագավոր Ամորի Լուսինյանի դուստր Սիբիլի հետ: Ռուբեն Գ-ի մյուս դստերը Լևոնն ամուսնացրեց ավելի ուշ (1213 թ.) Նիկիայի բյուզանդական կայսր Թեոդորոս Լասկարիսի հետ¹¹⁹: Այս ամուսնությունները խոսում են այն մասին, թե որքան կարևոր տեղ էին զբաղեցնում միջդինաստիական կապերը Կիլիկիայի հայկական պետության արտաքին քաղաքական կյանքում:

Լևոն Բ իշխանը, երրորդ խաչակրաց ռազմարշավի նախօրյակին, քայլեր ձեռնարկեց Բյոնիայի սուլթանության հարձակումներից իր երկրի հյուսիսային սահմանների պաշտպանությունը անխոցելի դարձնելու համար: Այս ճակատում Լևոն իշխանի հաջողությունները նկատելի էին: Նա կարողացավ Բյոնիայի սուլթանության զորքերին ետ մղել մինչև Սարվանդիքար, իսկ 1188 թ. սելջուկներից խլեց Պրականա ամրոցը: Այսպիսով, Գ խաչակրության նախօրյակին Լևոն Բ իշխանը իր հսկողության տակ է առնում Կալիկադոնոս գետի հովիտը:

Այլ էր վիճակը երկրի հարավային սահմաններում: 1188-1190 թթ. Սալահ ադ-Դինը բավական նեղ իրավիճակի մեջ դրեց Լևոն Բ իշխանին¹²⁰, երկարատև պատերազմների ընթացքում իրեն ենթարկելով գրեթե ողջ Խաչակրաց Արևելքը: Այնուամենայնիվ, Գ Խաչակրաց ռազմարշավի թողած ազդեցության շնորհիվ, Լևոն իշխանի ստորակա Ֆուկ Բուլոյնացին կարողացավ գրավել և տեր դառնալ Գաստոն (Պաղրաս)

անդրանկան՝ ետ Լևոն գանդրանիկն Ռուբինի՝ Ալիծ, և պաշտատական նմա զքաղաքն զգաւառ Մսսայ. իսկ կրտսերոյն՝ Շահնշահի՝ ետ կալուած Սելեկիայ վիճակն...88888 (Ալիշան, Սիսուան, էջ 441, սյ.1): Բիարկե Սմբատ պատմիչի այս վկայությունը (Սմբատ, 1859, էջ) ակնհայտորեն խոսում է Կիլիկիայի քաղաքական մոտեցումների լուրջ շրջադարձի մասին:

¹¹⁶ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 441, սյ. 1:

¹¹⁷ Տե՛ս R. Grousset, Les Croisades..., t.III, p. 130-131.

¹¹⁸ Նույն տեղում, էջ 441, սյ.2:

¹¹⁹ Ամուսնական այս պայմանագրի հունարեն բնագիրը հրապարակվել է ԺԺ դարի երկրորդ կեսին, տե՛ս А. Павлов, Синодальная грамота 1213 года о браке греческого императора с дочерью армянского князя.- Византийский Временник, т. 4, 1-2, СПб. 1897, с. 160-166, հմմտ. Հ. Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական նոթեր, ՀՍՍՀ Գ Ս Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, 1960, 7-8, էջ 51-55:

¹²⁰ Ալիշան, էջ 443-445.

ամրոցին:

Մեծ աղմուկ հանած Գ խաչակրաց ռազմարշավի ցամաքային ուժերը 1190 թ. կազմալուծվեցին, երբ Գերմանական կայսր Ֆրեդերիկ Ա Բարբարոսան (Շիկամորուս) խեղդվեց (հունիսի 10) Կալիկադոս գետում: Այս ռազմարշավի հետևանքները Մերձավոր Արևելքում նշանակալի չէին: Երուսաղեմի կորստից հետո խաչակիրների միակ սփոփանքը Ռիչարդ Առյուծասրտի կողմից Աքքա ամրոցի գրավումն էր 1191 թ.: Խաչակրաց Արևելքի կենսունակությանը մեծ լիցք հաղորդեց նաև Կիպրոս կղզու նվաճումը բյուզանդական ինքնահռչակ կառավարիչ Իսահակ Անգելոսից: Այս իրադարձությունները մուսուլմանական աշխարհին ստիպեցին միավորվել Այուբյանների դրոշի ներքո:

Գ Խաչակրաց ռազմարշավի անհաջողությունից հետո (1191 թ.) Լևոն Բ Ռուբինյան իշխանը կրկին մեն-մենակ, առանց դաշնակցի, հայտնվեց Սալահ ադ-Դինի կողմից միավորված մահմեդական Արևելքի դեմ-դիմաց: Ծնկի բերելով Անտիոքի լատինական իշխանությանը, Այուբյան սուլթանն իր կյանքի վերջին տարում կրկին հայտնվում է Կիլիկիայի սահմանների առջև՝ սպառնալով նվաճել երկիրը: Լևոն Բ իշխանը կենտրոնացնում է իր բոլոր ուժերը, սակայն գործը չի հասնում ռազմական բախման: Երկիրը կործանումից փրկում է Սալահ ադ-Դինի հանկարծահաս մահը: Այդ իրադարձությունից (1193) հետո երկպառակտչական պատերազմներ են սկսվում Եգիպտոսի, Պաղեստինի, Ասորիքի և Միջագետքի տարածությունների վրա հիմնված հսկայածավալ Այուբյան պետության ներսում, և խախտվում է Սալահ ադ-Դինի ստեղծած կայսրության թվացյալ ամբողջականությունը: Մուսուլմանական աշխարհում սկիզբ առած ճգնաժամի հետևանքով, մասնատվում է նաև Բյուզնդիայի սուլթանությունը, և Խլիճ Արսլանի մահից հետո նրա տասը որդիների մեջ է բաժանվում երկիրը¹²¹:

Լևոն Բ իշխանը Սալահ ադ-Դինի մահից հետո փորձում է իր օգտին պտտեցնել պատմության անիվը և կենտրոնացնում է իր ռազմական ուժերը Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ Գ-ին պատժելու համար, որը Եգիպտոսի սուլթանի հզորության օրերին գործիք էր դարձել նրա ձեռքին և նրա օժանդակությամբ գործողություններ էր ձեռնարկել Դաշտային Կիլիկիան նվաճելու համար:

1194 թ. Անտիոքի Բոհեմունդ Գ և Կիլիկիայի Լևոն Բ իշխանները տարաձայնությունները հարթելու համար հանդիպում են սահմանային Գաստոն ամրոցում: Լևոն Բ-ը խաբեությամբ գերում է Անտիոքի իշխանին և Երուսաղեմի թագավոր Հենրի Շամպայնցու միջնորդությամբ ստիպում՝ իր հետ պայմանագիր կնքել, որով վերջինս հրաժարվում էր Գաստոնից մինչև Այաս ձգվող Դաշտային Կիլիկիայի հարավային մասերի նկատմամբ ունեցած հավակնություններից, պարտավորվում էր Կիլիկիային վերադարձնել Ռուբեն Գ-ի գերության ժամանակ Անտիոքի իշխանության կողմից զավթված սահմանամերձ մի շարք բնակավայրեր ու ամրոցներ, այդ թվում նաև Պորտելլան ամրոցը (Դրունք Ասորոց)¹²²: Ըստ այդ պայմանագրի, Բոհեմունդ Գ-ի որդի Ռայմոնդը ամուսնանալու էր, ինչպես վերևում ասացինք, Լևոն Բ-ի եղբոր դուստր Ալիսի հետ, որոնց զավակն էլ ժառանգելու էր թե՛ Անտիոքի և թե՛ Կիլիկիայի իշխանական գահը: ԺԲ դարավերջի և ԺԳ դարի սկզբի Կիլիկիայի հայկական իշխանության

¹²¹ Ալիշան, Միսուան, էջ 450:

¹²² Ալիշան, Միսուան, էջ 455, 456:

արտաքին քաղաքականությունը միտված էր Ռուբինյանների հիմնած հայկական իշխանությունը միավորել Անտիոքի լատին իշխանության հետ և հետագայում ստեղծել միացյալ թագավորություն: Լևոն Բ իշխանն այս շրջանում կարողացավ տարածքներ նվաճել նաև Իկոնիայի սուլթանությունից:

Իր իշխանապետական կառավարման շրջանում Լևոն Բ-ն (1187-1198) ընդարձակեց պետության սահմանները: Նուրբ դիվանագիտական հոստառության և արտաքին թշնամիների դեմ տարած հաղթանակների շնորհիվ բարձրացավ Կիլիկիայի հայկական իշխանության միջազգային հեղինակությունը¹²³: Կիլիկիայի Դաշտային և Լեոնային հատվածների միավորումը, մեկդարյա քաղաքական փորձը նախադրյալներ ստեղծեցին Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը թագավորություն հռչակելու համար: Ինչպես պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին, «Եւ իբրեւ ետես, եթէ յաջողեցաւ նմա տէրութիւնն առաւել քան գնախնիս իւր, խորհեցաւ այնուհետև ընդ իշխանսն իւր եւ ընդ մեծամեծս՝ թագաւորել»¹²⁴: Լևոնը կրկին դեսպանագնացներ է ուղարկում Հռոմի Պապի և արևմտահռոմեական կայսր Հենրի Զ-ի մոտ. «զի տացեն նմա հրաման և թագ թագաւորական, զի ոչ կամեցաւ նա, թէ այլում ումէք երևեսցի նա հնազանդ վասն թագի, բայց թէ ազգին ֆռանկաց»¹²⁵: Այդ բանակցությունների նախնական փուլ կարելի է համարել Գ խաչակրաց ռազմարշավի նախօրյակը¹²⁶:

Կղեմես Գ Պապը (1187-1191) Կիլիկյան Հայաստանը դիտում էր Հռոմի և խաչակրության հիմնական դաշնակիցը Մերձավոր Արևելքում: Հռոմի հետ փոխհարաբերությունները թևակոխում են մի այնպիսի դարաշրջան, երբ մասնատված խաչակրաց իշխանությունները թուլանում էին՝ կորցնելով տարածքներ, իսկ Ռուբինյան իշխանությունն օրավուր հզորանում էր: 1184 թ. հուլիսի 4-ին Սալահ ադ-Դինը Հատինի ճակատամարտում պարտության մատնեց Երուսաղեմի թագավորությանը և նվաճեց Արևելքում խաչակրաց պետությունների տարածքների մեծ մասը: Հռոմի պապության աչքում մուսուլմանական աշխարհի դեմ պայքարի առաջամարտիկը դարձավ Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը և հայոց բանակը, որի ռազմական հաջողությունների մասին հարգանքով էին խոսում դարաշրջանի լատինական սկզբնաղբյուրները¹²⁷: Այս առումով ուշագրավ են Լուկիոս Գ (1181-1185) և Կղեմես Գ Պապերի՝ Հայոց Կաթողիկոսներ Գրիգոր Դ Տղա, Գրիգոր Ե Ապիրատ Կաթողիկոսներին և Լևոն Բ իշխանին հասցեագրված նամակները, որոնց մեջ Պապերը կոչ էին անում աջակցել Գ խաչակրաց ռազմարշավին: Լատին պատմագրության մեջ վկայություններ են պահպանվել առ այն, որ Լևոն Ռուբինյանը մասնակցել է Ֆիլիպ Գեղեցիկի և Ռիչարդ Առյուծասրտի հետ Պտղոմայիս քաղաքի պաշարմանը (1191 թ.), Կիպրոսում հաստատված Երուսաղեմի թագավոր Գի Լուսինյանի ամուսնության հանդեսին¹²⁸: Կիլիկյան Հայաստանի համար խաչակրաց Արևելքի իշխանությունների և ա-

¹²³ Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. III, էջ 689 (այսուհետև՝ ՀԺՊ):

¹²⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 155-156:

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 156:

¹²⁶ **Ա. Բոգոյան**, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165-1178), Երևան, 1995, էջ 206-221, **Ա. Բոգոյան**, Պապությունն ու հայերը վաղ և զարգացած միջնադարում, Եղջմիածին, 1996, ԺԲ, էջ 121:

¹²⁷ Wilhelm Tyrensis Chronicon (=Corpus Christianorum. Continuatio Medievalis, Bd. LXIII), 12, 18, S. 568, twx 11:

¹²⁸ **Ալիշան**, Միսուան, էջ 449.

ընտանեկան պետությունների հետ դաշնակցաբարեկամական փոխհարաբերությունները հետզհետե ձեռք էին բերում առաջնակարգ նշանակություն:

Լևոն Բ Կիլիկիայի իշխանը՝ Լևոն Ա Հայոց թագավոր

Կղեմես Գ-ի խաչակրաց նախաձեռնությունները բազմակողմանի էին, սակայն պապական կուրիայի հետաքրքրությունը Հայոց Եկեղեցու նկատմամբ ավելի է ուժեղանում Բնոկենտիոս Գ Պապի իշխանության տարիներին (1198-1216): Մեզ է հասել այս Պապի թղթակցությունը Լևոն Ա թագավորի, Գրիգոր Զ Ապիրատի և Սսի արքեպիսկոպոս Հովհաննեսի հետ: 1198 թ. Հռոմի Պապ Բնոկենտիոս Գ-ն և Գերմանական կամ Արևմտահռոմեական Սրբազան կայսրության միապետ Հենրի Զ-ն Լևոնի մոտ դեսպանագնաց են ուղարկում Մայնցի արքեպիսկոպոս, գերմանական կայսրության դիվանապետ Կոնրադ Վիտելսբախի գլխավորությամբ, որը 1197 թ. Հենրի Զ-ի անունից հանդիսավոր արարողությամբ, արքայական տիտղոս էր շնորհել Կիպրոսի արքա Ամորի Լուսինյանին: Այս դեսպանագնացությունն ուներ երկու հիմնական նպատակ. իրար հաշտեցնել Անտիոքի խաչակրաց և Կիլիկիայի հայկական իշխանությունները և Գերմանական կայսեր և Հռոմի Պապի անունից թագադրել Լևոն Ռուբինյանին: Այս քայլերի նպատակն էր, ամրացնելով Կիլիկիայի պետությունը՝ խաչակիրների համար Երուսաղեմը վերագրավելու հենակետ ստեղծել: Մերօրյա պատմագիտության մեջ հետզհետե ամրապնդվում է այն պնդումը, որ Կոնրադ Վիտելսբախը Լևոն Ա-ին թագավոր է օծել ոչ թե Հռոմի Պապի, այլ գերմանական կայսրության անունից: Քննելով այդ վավերագրերը, Պիտեր Հալֆտերը եկել է այն եզրակացության, որ պապության և Կիլիկիայի թագավորության միջև չէին կարող լինել վասալական փոխհարաբերություններ: Կիլիկիայի թագավորն իր օժմամբ դառնում էր Գերմանական կայսեր ստորական¹²⁹: Այդ կախումն ուներ նոմինալ բնույթ և ճշտում էր կիլիկյան Հայաստանի տեղը խաչակրաց Արևելքի միապետների ընտանիքում: Կիլիկիային թագ ուղարկելու ցանկությամբ հանդես էին եկել նաև Բյուզանդական կայսրությունը և Հռոմի Պապը: Լևոն Բ Ռուբինյան իշխանը Ներսես Լամբրոնացու գլխավորությամբ դեսպանագնացություն էր ուղարկել նաև Կոստանդնուպոլիս (1196/7 թ.): Ե՛վ կաթոլիկ կողմը, և՛ բյուզանդականը փորձում էին բավարարել իրենց եկեղեցադաբական նկրտումները, այսինքն՝ Հայոց Եկեղեցուն ստիպել ճանաչել իրենց Եկեղեցիների առաջնորդների գերիշխանությունը և կատարել ծիսադավանաբանական համապատասխան գիջումներ: Լևոն իշխանը երկու կողմերին էլ փորձեց սիրաշահել խոստումներով:

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը ճանաչեցին Բյուզանդական կայսրությունը, Գերմանական կայսրությունը, Հռոմի պապությունը, Արևելքի խաչակրաց պետություններն ու մուսուլմանական տերությունները: Լևոնն օծվեց 1198 (կամ 1199)¹³⁰ թ. հունվարի 6-ին, Աստվածահայտության և Ս. Ծննդի օրը կազմակերպվեց թագադրության հանդիսավոր արարողություն, որը տեղի ունեցավ Տարսոնում, Ներսես

¹²⁹ P. Halfter, Das Papstum und die Armenier im fruehen und hohen Mittelalter, Koeln; Weimar; Wien 1996, S. 265-269: Տե՛ս մեր գրախոսությունը. «Էջմիածին», 1996, ԺԲ, էջ 124-125:

¹³⁰ Պատմական սկզբնաղբյուրներում հանդիպում է նաև 1197 թ. և 1199 թ., տե՛ս Ղ. Ալիշան, Միսուն, էջ 470, Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, հտ. Ա, Եր., 2005, էջ 399:

Լամբրոնացու նախագահությամբ¹³¹: Ծեսը կատարվեց ըստ թագավորի օրհնության հռոմեական կարգի, որը Ներսես Լամբրոնացին վաղօրոք հայերեն էր թարգմանել¹³²: Հանդեսին ներկա էին բազմաթիվ իշխաններ¹³³, հոգևորականներ, հարևան պետությունների դեսպաններ, բարձրաստիճան պետական գործիչներ, Բաղդադի խալիֆի ներկայացուցիչը¹³⁴: Արարողություններին մասնակցած իշխանների ցանկից, որը բերվում է Սմբատ Գունդստաբլի Տարեգրության մեջ, կարելի է արտածել Կիլիկիայի հայկական պետության աշխարհագրական սահմանները, որոնք տարածվում էին Պամփյուլիայի, Իսավրիայի, Լիկաոնիայի, Կատաոնիայի և Գերմանիկեի վրա¹³⁵: Լևոն Ռուբինյանի թագադրումը խորհրդանշում էր Հայոց թագավորության վերականգնումը: Լևոնն իր ստորագրած վավերագրերի և կտրված դրամների վրա անվանվում էր **Հայոց թագավոր**, կիլիկյան պաշտոնական ժամանակագրություններում՝ Լևոն Ա թագավոր:

Կիլիկիայի հայկական իշխանության հեռավոր սահմանագլխին էր գտնվում Հայոց Կաթողիկոսների նստավայր Հռոմկլան, որը միշտ փորձում էր դուրս լինել Կիլիկիայի հայկական պետության իշխանության սահմաններից՝ նախընտրելով լինել տարածաշրջանի հզոր պետությունների վասալը (Հալեպի աթաբեկություն, Եգիպտոսի սուլթանություն և այլն)¹³⁶: Այս վիճակը շարունակվել է մինչև մոնղոլական ռազմարշավների սկիզբը, երբ Հալեպի աթաբեկությանը ենթակա Հայոց Կաթողիկոսարանը դարձել է Կիլիկիայի հայկական պետության վարչատարածքային միավոր: Այս առումով նշանակալի է Լևոն Ա-ի և Հռոմկլայի որոշ կաթողիկոսների հակամարտությունը, որը երբեմն վերաճում էր ռազմական բախման¹³⁷:

Լևոնը թագադրվելով, ստորակայական երդում է տվել Ֆրեդերիկ Ա Բարբարոսայի որդի Հենրի Զ-ին: Թագադրության արարողությունը կատարել է կայսեր դիվանապետ Կոնրադ Էպիսկոպոսը, որը նույն առաքելությամբ արդեն այցելել էր Կիպրոս՝ թագադրելով Ամորիին¹³⁸: Ըստ Ղ. Ալիշանի, Կիպրոսի թագավորին ձեռնադրել են Հռոմի կայսրության, իսկ Հայոց թագավորին՝ նաև Հռոմի Պապի անունից¹³⁹: Լևոնի թագադրումով Եվրոպայի կաթոլիկ պետությունները, խաչակրաց իշխանությունները, Բյուզանդական կայսրությունը և Արևելքի մուսուլմանական պետությունները ճանաչեցին Հայոց թագավորության քաղաքական հեղինակությունը: Արդեն ԺԲ դարի ընթացքում Հայոց և Կաթոլիկ Եկեղեցիների միջև փոխհարաբերությունները վերաճեցին դավանական և ծիսական ընդդիմության առաջին դրսևորումներին, որոնք

¹³¹ Տե՛ս Ղ. Ալիշան. Սիսուան, էջ 469:

¹³² Բնագրի հրատ. տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 472-476:

¹³³ Ղ. Ալիշանը արարողությանը ներկա և Լևոնին ստորակայության երդում տված իշխանների թիվը համարում է 72 (Սիսուան, էջ 440, սյ. 2):

¹³⁴ ՀԺՊ, Գ, էջ 691, տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 470-471:

¹³⁵ Հմմտ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 460: Սմբատի ընդարձակ ժամանակագրության մեջ պահպանված իշխանների ցանկին բավական հանգամանորեն անդրադարձել է Ժ. Դեդեյանը, այդ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության ծանոթագրություններում:

¹³⁶ Տե՛ս Ա. Բոգոյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը..., էջ 219-220:

¹³⁷ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 461, հմմտ. Հ. Պեղալեքեան, Անանիա հակաթոռ կաթողիկոս. - Սիսուան, 38 (1964), թ. 10, 39 (1965), թ. 9:

¹³⁸ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 464:

¹³⁹ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 469, 477-478:

պահանջ-գլուխների տեսք են ստացել Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմութիւն»-ում¹⁴⁰։ Այստեղ պետք է արձանագրել, որ Լևոն իշխանը 1197 թ. դեսպանագնացություն ուղարկեց նաև Կոստանդնուպոլիս՝ թագադրման իրավունք ստանալով նաև Բյուզանդական կայսրից¹⁴¹։ Այս ճանաչումը թույլ էր տալիս ավելի սերտացնել փոխաբարությունները տարածաշրջանի քաղկեդոնամետ եկեղեցական համայնքների հետ։

Որակական զարգացման նոր փուլ մտավ կիլիկյան պետությունը։ Այս որակական անցումը արձանագրված է ԺԳ-ԺԴ դդ. հայ ժամանակագիրների երկերում, որոնք Ռուբինյան Լևոն Բ իշխանին անվանակոչում են Լևոն Ա թագավոր և նրանով սկսում Կիլիկիայի հայկական թագավորների անվանացանկը¹⁴²։

Թագավորության հռչակման շրջանից Կիլիկիայի հայկական պետությունը երկարատև պայքար է սկսում Անտիոքի իշխանությունը իրեն ենթարկելու մտահոգությամբ։ Թեպետ այս հակամարտությունը սկսվել էր 1193 թ., այն նոր թափ առավ 1201 թ., երբ Անտիոքի իշխանության կառավարման լծակներն իր ձեռքն առավ Բոհեմունդ Դ Միակնանին։

Լևոն Ա թագավորի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը

1198 թ., Անտիոքի իշխանության ժառանգորդ Ռայմունդի մահից հետո, նրա որդի Ռուբեն-Ռայմոնդի ժառանգական իրավունքների պաշտպանությամբ սկսեց հանդես գալ Լևոն Ա թագավորը։ Անտիոքի իշխանության բռնազավթման ուղի էր ընտրել Ռուբեն-Ռայմոնդի հորեղբայր՝ Տրիպոլիի կոմս Բոհեմունդ Դ Միակնանին։ Նրա և Անտիոքի լատին Պատրիարքի դեմ 1199 թ. ծավալած եռամսյա պատերազմներից հետո, Լևոնը Ա-ը Հռոմի Պապի աջակցությամբ փորձ է կատարում նրան վրնդել Անտիոքից¹⁴³։ Այդ պատերազմի ընթացքում Լևոն Ա Ռուբինյանը ռազմական բախումներ է ունենում նաև Հալեպի Այուբյան սուլթան Մելիք ալ-Զահիրի հետ, որը Բոհեմունդ Դ Միակնանու դաշնակիցն էր դարձել։ Անտիոքի իշխանության համար պայքարը Լևոնը փոփոխական հաջողություններով շարունակում է մինչև 1216 թ.¹⁴⁴, նույնիսկ մի քանի անգամ տիրում է քաղաքին, ինչպես, օրինակ, 1208 թ.։

Լևոն Ա թագավորն ուժեղացրեց պայքարը Անտիոքի դքսության տարածքներին տիրանալու, այդ դքսությունը կիլիկյան թագավորությանը միացնելու համար։ Անտիոքի լատին իշխանության բազմաթիվ պաշտոնյաներ ապաստան էին գտնում Լևոն Ա-ի արքունիքում¹⁴⁵։ Անտիոքի նվաճման ծրագրերը իրականացնելու համար Լևոն Ա-ը իր երկրի սահմաններում որոշակի արտոնություններ տվեց Տաճարական և Հիվանդախնամ ասպետներին¹⁴⁶։ 1216 թ. Լևոնին հաջողվեց ժամանակավորապես գրավել Անտիոքը՝ Ռայմոնդ-Ռուբենին (1216-1219) դարձնելով խաչակրաց այդ պե-

¹⁴⁰ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 468, Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1961, էջ 156-157։

¹⁴¹ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 465-466։

¹⁴² Տե՛ս Մ. Ժ., հտ. Բ, էջ 103 նն.։

¹⁴³ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 490-492։

¹⁴⁴ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 492-503։

¹⁴⁵ Տե՛ս R. Grousset, Les Croisades..., t. III, p. 257։

¹⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 259-260։

տության իշխան: Այնուամենայնիվ երկարատև այս պայքարը անպտուղ վախճան ունեցավ, որովհետև Լևոն Ա-ը Ռուբեն-Ռայմոնդին չցանկացավ ճանաչել իբրև Կիլիկյան Հայաստանի գահի վրա իր հետնորդ, իսկ Բոհեմունդ Դ Միակնանին նրանից հետո կրկին զավթեց իշխանությունն Անտիոքում՝ հաշվեհարդար տեսնելով իր հակառակորդների հետ:

Լևոն Ա-ի իշխանության տարիներին մի քանի անգամ Կիլիկիայի տարածքների վրա հարձակումներ ձեռնարկեց Բկոնիայի սուլթանությունը: Դեռևս 1206 թ. սելջուկները ներխուժեցին Կիլիկիա, սակայն պարտություն կրելով՝ նահանջեցին: 1208 թ. Կիլիկյան Հայաստանը դիմակայեց Բկոնիայի սուլթան Քեյ-Խոսրովի և Հալեպի սուլթան ալ-Ջահիրի ռազմարշավին՝ ունենալով որոշակի տարածքային կորուստներ: 1211 թ. Լևոն Ա-ը Էրզրումի էմիրի հետ կնքած դաշինքի շնորհիվ Բկոնիայի սուլթան Իզգեդին Քեյ-Քաուս Ա-ից իլեց Լարանդա քաղաքը: 1216 թ. Բկոնիայի սուլթանը կրկին ներխուժեց Կիլիկիա: Կապան ամրոցի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Հայոց բանակը պարտություն կրեց, գերի ընկան Կոստանդին սպարապետը և Կոստանդին Լամբրոնացին: Լևոն Ա-ը ստիպված էր ընդունել սուլթանի առաջադրած ծանր պայմանները: Նա գերի իշխաններին ազատելու համար զիջեց **Լուլուս և Լաբանդա** ամրոցները, պարտավորվեց հարկ վճարել և ցույց տալ ռազմական օգնություն: Այս շրջանին են պատկանում Բկոնիայի սուլթանության հետ համատեղ հատված դրամները: Բկոնիայի սուլթանությունից այս կախումը շարունակվեց մինչև մոնղոլների արշավանքները¹⁴⁷:

Լևոն Ա թագավորի կարևորագույն ձեռնարկումներից էր Կիլիկիայում ինքնուրույն իշխանական տների, այդ թվում նաև Լամբրոնի իշխանության ենթարկումն ու միացումն իր թագավորությանը: Լևոն Ա-ը մեծ ուշադրություն դարձրեց երկրի տնտեսական կյանքի, հատկապես առևտրի զարգացմանը: Կարգի բերվեցին նավահանգիստները, կամուրջները, առևտրական ու ռազմական ճանապարհներն ու դրանք հսկող ամրոցները, կառուցվեցին իջևանատներ, պանդոկներ: Նրա իշխանության տարիներին ստեղծվեց ռազմական նավատորմ, հատվեցին ոսկե, արծաթե և պղնձե դրամներ, որոնք շրջանառության մեջ էին նաև հարևան երկրներում¹⁴⁸:

Լևոն Ա թագավորի արտաքին-քաղաքական ձեռնարկներում ուրույն տեղ ունեն միջդինաստիական փոխհարաբերություններն ու ամուսնական կապերը: Կիլիկիայի հայկական արքունիքը ամուսնական կապերով Լևոն Ա-ի ժամանակ կապվել էր Անտիոքի իշխանության, Կիպրոսի թագավորության, Բյուզանդական կայսրության հետ: Ամուսնական նմանատիպ կապերով հարուստ է Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի գրեթե բոլոր հայկական իշխանությունների պատմությունը ԺԱ-ԺԴ դարերում¹⁴⁹: Կիլիկիայի հայկական պետության պատմության համար հատկանշական են նաև լատին Եկեղեցու Տաճարական և Հիվանդախնամ կարգերին տրված արտոնագրերը, որոնցով հատկապես աչքի է ընկնում Լևոն Ա-ի թագավորության շրջանը¹⁵⁰: Լևոն Ա-ի արքունիքում ընդգրկված ազնվականների մեջ բավական պատկա-

¹⁴⁷ P. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, Danbury, 1979, p. 10.

¹⁴⁸ P. Bedoukian, *Coinage...*, p. 76-82.

¹⁴⁹ St' u Rüd't-Collenberg, *The Rupenides, Hetumides and Lusignans. The Structure of the Armeno-Cilician Dynasties*, Paris, 1963.

¹⁵⁰ Ալիշան, Միսուան, էջ 457-458:

ռելի թիվ էին կազմում խաչակիրները, բյուզանդացիները և կամ քաղկեդոնական հայերը¹⁵¹:

Լևոն Ա-ի ժամանակներում սկիզբ դրվեցին Կիլիկյան Հայաստանի առևտրական կապերին Միջերկրական ծովի զանազան քաղաք-պետությունների հետ, որոնք մեծ ներդրում են ունեցել միջազգային հարաբերություններում կիլիկյան պետության դերի և նշանակության բարձրացման գործում: Լևոն Ա-ը մահացավ 1219 թ. մայիսի 2-ին՝ Կիլիկյան Հայաստանի թագը ժառանգելով իր մանկահասակ դստերը՝ Զաբելին:

¹⁵¹ Ալիշան, Մխուման, էջ 459: